

ՄԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀԱՅՐ
ԵՒ ԹՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻՈՅ ՄԻԹԱՐԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՆ
ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԸ
(1723-1736)

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ», 1985, ք. 3-4, էջ 267-293)

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆ
(1729-1736)

ԹՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻՈՅ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ՝ Հ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԴԻ ՕՐՈՎ

Թրանսլիլանիոյ Հայերը՝ Հ. Մանուէլ Վրդ. Խուպիարեանի հե-
ռանարէն ետք (1723), վառ պահեցին իրենց համակրանքի ու սիրոյ
ղգացումները անոր եւ Մխիթար Արքաւօր հանդէպ, եւ այնքան ա-
ճեցաւ իրենց մէջ փափաքը կրկին մօտեցնին ունենալու Հ. Մանուէլ
Վրդ.ը, իրենց նախկին հոգեւոր առաջնորդը, որ կրկին ու կրկին
դիմեցին Մխիթար Արքաւօր եւ պատկան իջխանութիւններուն, ու
կրցան հրամանադրներ տառնալ, վերատին վայելելու Հ. Մանուէլ
Վրդ.ի ներկայութիւնը իրենց մէջ:

Միւս կողմէ՝ Հ. Մանուէլի յաջորդող Տէր Մինաս Պարոնեանի
առաքելութեան ընթացքին (1723-1728), Հայերը չէին կրցած լեզու
դառնել նոր քարոզչին հետ, ու իրենց խնդրանքին վրայ՝ Հռոմ կը
պարտաւորուի հեռացնել անկողեցականը:

1. Խաչատուր Վրդ. Առաքելեան՝ Վեհերիկէն, առ Կարդ. Ս. Ժողովի, Հռոմ, 1728
Սեպտ. 25 (AP, SC, ARMENI, vol. 90, (1728-1734), fol. 92): Տէր Մինաս
Պարոնեան՝ առ Կարդ. Ս. Ժողովի՝ Հռոմ (AP, ibid., fol. 94): Բայց արդէն
Ս. Ժողովը Տէր Մինասին հրամայած էր 6 Յուլիսին հեռանալ Թրանսլիլանիա-
յէն (AP, ACTA, 1726, pg. 314, n. 35):

Նկատելի է որ Թրանսխրլանդիոյ Հայերը վերջին երկու տարիներուն՝ այլևս դադրեցուցած էին իրենց վոչը՝ նոր քարոզիչ մը ունենալու: Իրենց լուսվթեան պատճառը հաւանորէն 1727 Սեպտ. 1ի ժողովական վիճիւնն էր, ըստ որում դիւրաւ դիմումներ պիտի չկատարէին Եկեղեցական ատենաներուն, ո՛չ Հոռոմ եւ ո՛չ ալ Վիեննա²:

Սակայն այրեւս տարակոյս չէր վերցնել Ս. Աթոռին կամքը եւ Մխիթար Աբբաօր հաճութիւնը, եւ Հ. Մանուէլին կը մնար առաքելական ցուպը ձեռք առնել եւ երթալ Թրանսխրլանիա:

Այս լուրը Մխիթար Աբբայ կը հաղորդէ, իր 1729 Ապրիլ 20 թվաւորին նամակով. «Սղեւաձեծարից իշխանաց եւ քահանայից եւ աշխուղ ընաւից ժողովրդոց ի Պաշտաւորի եղելոց»³, թէ՛ «ըստ որում երկար ժամանակաց հետէ ըղձարիք եւ կամէիք, զի զմեր պատուելի Հայր Մանուէլն առաքելիցէի առ ձեզ, առ ի լինել ձեզ եւ որդուց ձերոց ուսուցիչ հոգեւոր իրաց...: Բանդի... դուք աշխուղ ժիջոցի ծանուցեալ էիք զբաղձանա ձեր Սրբոյ ժողովոյն⁴, ... եւ Ս. Ժողովն յետ տեսաներոյն զպատճառն իմ՝ զերեւել առ իս ծանոց թէ քարուք է պատճառը, բայց այսու ամենայնիւ կամիմք՝ զի զբաղձան այնորիկ ժողովրդեան կատարեացես, եւ առաքելոցեա առ նոսա զՀայր Մանուէլն՝ առ ի հոգեւոր մխիթարութիւն ժողովրդեան այնորիկ»⁵:

Հ. Մանուէլ վրդ. նամորդ դէպի Պաշտաւոր

21 Ապրիլ 1729ին Հ. Մանուէլ ճամբայ վիճելէ Վենետիկէն դէպի Պաշտաւոր. 16 օրէն կը հասնի Վիեննա, աթիւնքն Մայիս 7ին: Թէ՛ մեկնած եւ թէ՛ հասած օրը կը հանդիպի մաքուր օդի⁶: Ծամբու ընթացքին մեծապէս կը նեղուի գիրքերու ծանր պաշտաւակէն, որոնք անձրեւի պատճառով կը խոնաւանն՝ քայքայումի վտանգով. կառապանը չէր ուղած գործածել Հ. Մանուէլի գնած չուանները՝ կապելու համար պաշտաւակները:

Վիեննա հասնելուն կ'իջեւանի Տէր Մանուէլ քահանայի ընակարանը, ճաշելով Տէր Սաչատուրի մօտ: Հ. Մանուէլ իսկոյն հետաժողով կ'ըրթայ գտնելու կերպացի եւ պաշտաւորացի հայեր, որպէսզի ա-

2. Տես նախորդ Գլխուն թիւ 69 եւ 76 ծանօթութիւնները:

3. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, առ իշխանն եւ քահանայս եւ հաւատացեալս Պաշտաւորի, 1729 Ապրիլ 20:

4. Ահաւասիկ ակնարկ մը թէ Հայերը վերջին շրջանին, ուղղակի դիմում կատարած չեն Մխիթար Աբբայի, բայց միայն մալխապէս եւ կամ այլով միջոցաւ ուղած են հասնիլ իրենց նպատակին:

5. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, առ իշխան... Պաշտաւորի, 1729 Ապրիլ 20:

6. Վեայտ լրցի զի հազիւ վեշտասան օրն հասած ի Վենա, բազմաւ տառապանօք միայն երկու օր ոչ անձրեւեաց, մինն Եկած օրն եւ միւսն մտած օրն ի Վենա» (Հ. Մանուէլ՝ Վիեննայէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1729 Մայիս 10):

նոնց օգնութեամբ կարենայ օր առաջ հասնիլ իր առաքելաւարը: Նոյն օրերուն զեռ չէին ժամանած հայերը, որոնք 15 օրէն պիտի հասնէին Վիեննա՝ մեծ սոնալաճառին համար: Հ. Մանուէլ կը նախընտրէր սպասել անոնց՝ միասին երթալու համար Պաշֆարովի⁷:

Վիեննայի մէջ կը ծանօթանայ սեղւոյն աղագիւններուն, որոնք կ'օգնեն իրեն՝ ազատելու գիրքերու անտուկները մաքաւատենէն, ուր ծանր տուրքեր սահմանուած էին նման փոխադրութիւններու համար: Աղագիւններէն ոմանց վը նուիրէ հետը ունեցած նորատիպ գիրքերէն:

Տէր Մինաս Պարոնեանի մասին կ'իմանայ թէ տակաւին վը գրտնուի Թրանսիլվանիա: Հ. Մանուէլ պիտի փափաքէր անշուշտ հանդիպիլ իրեն Պաշֆարովի մէջ՝ պաշտօնի սիոխանցումին համար. սակայն պարագաներու բերումով՝ հնարաւոր չ'ըլլար հանդիպումը ո'չ Վիեննա և ո'չ Պաշֆարով: Հ. Մանուէլ ցաւով կ'իմանայ որ նոյն առաքելաւարը դրամական նեղութիւններու ալ ենթարկուած է, կորսնցնելով Վիեննա ունեցած դրամներն ու անոնց շահերը:

Տխուր լուրեր կը հասնին նաեւ Թրանսիլվանիոյ հայերուն մասին. Աղաչա Թօտըրաչ, Տէր Մինաս Ֆիսկանոսեանի եղբայրը, կնքած էր իր մահկանացուն: Թօտըրաչ աղագիւնի կեանքի ախնն էր, Միխիթար Աբրահօր ալ անձնական բարեկամը:

Օրերը հանդարտօրէն կ'անցնին. Հ. Մանուէլ անձկանօք կը սպասէ Թրանսիլվանիայէն հասնելիք հայ վաճառականներուն, որոնք խումբ խումբ կը հասնին մեծ սոնալաճառին⁸: Կը հասնի նաեւ Աղաչա Պետրոս Քէլեանի քրոջ ամուսինը՝ Ուրզկօն, «Երոթ սիրելի եւ քաղցր մարդ»⁹, որ յանձն կ'առնէ ընկերանաւ Հ. Մանուէլի՝ մինչեւ Պաշֆարով:

Յունիս 13ին Վիեննայէն համբար փրկելով կ'ուղղուին Վաց¹⁰. Պաշֆարով կը մտնեն Յունիս 5ին¹¹:

Պաշֆարովի հայերը մեծ սիրով եւ կարօտով կ'ողջունեն Հ. Մանուէլ Վրդ-ը: Նոյն օրերուն քաղաքէն բացակայ վը Պր. Պետրոս Քէլեան. իսկ Տէր Մինաս Պարոնեան մեկնած էր Վիեննա, յաջողցնելով Պաշֆարովի աղագիւններուն համար վարյաբական հրովարտակ (գոմ-ջէտ), ախպէս՝ ինչպէս ատենօք ստացած էր Կերբայի համար¹²:

7. Անդ:

8. Հ. Մանուէլ՝ Վիեննայէն, առ Միխիթար Աբրայ՝ Վենետիկ, 1729 Մայիս 21:

9. Հ. Մանուէլ՝ Վիեննայէն, առ Միխիթար Աբրայ՝ Վենետիկ, 1729 Յունիս 13:

10. «Ահա այսօր, որ է Յունիս 13, որ է սօն Սրբոյն Անդոնի Պատուացոյն, յետ պատարագին մտանելոց եմ ի դայնիսմ ընդ պաշտաւովցոց եւ զնալոց ի Վացն» (անդ):

11. Հ. Մանուէլ՝ Պաշֆարովէն, առ Միխիթար Աբրայ՝ Վենետիկ, 1729 Յունիս 19:

12. Անդ:

Առաջին տպաւորութիւններ եւ ձեռնարկներ

Հ. Մանուէլ Վրդ. ըլլալով առաքեալի տիպար օրինակ, սիրով յանձն կ'առնէ բնակիլ հոն՝ ուր կ'առաջարկեն իրեն աղղարյինները: Իր նպատակն էր օգտակար ըլլալ հայերուն, ու անկէ դուրս ամէն ինչ երկրորդական էր իրեն համար: Կը բնակի Տէր Յովհաննէս քահանայի տունը, իրեն վերապահուած տնտեսիւր մը մէջ, որու պատուհանը կը փացուէր պարտէզի վրայ¹³: Թաղական խորհուրդը կը ծրագրէ առանձին յարկաբաժին մը հոգալ Հ. Մանուէլի համար, որ պէտքի ազատ ըլլար սողոց աղմուկէն¹⁴: Նմանապէս թաղականներն են որ կը հոգան Հ. Մանուէլի ճամբու ընթացքին կտտարած անձնական բոլոր ծախսերը, հաշուատի, փոշիկի, միւշիկի իսկ ածիլուելու, որ պէտքի չծանրանան սողոցատ վանքին վրայ¹⁵:

Հ. Մանուէլ Վրդ. բոլոր աղղարյիններու ներկայութեան կը կարգալ հետը բերած Մխիթար Աբրահօր «սիրոյ բարեւագիր»ը, ուղղուած իրենց: Աղղարյինները իրենց շնորհակալութեան զգացումները գրաւոր կը յայտնեն թէ՛ Մխիթար Աբահօր եւ թէ՛ Ս. Աթոռին, որոնք բարեհաճած էին արարգեւել իրենց մեծ գանձ մը՝ յանձին Հ. Մանուէլ Վրդ. ի¹⁶:

Վենետիկի Հայոց Ս. Խաչ եկեղեցւոյ հոգաբարձու, Խաչատուր Վրդ. Առաքելեան, խմանալով Հ. Մանուէլի Պաշտօնով հաստատուելու լուրը, գոհունակութեան ստորեր կը հասցնէ Հռոմի մեծաւորներուն՝ մասնաւոր նամակով մը¹⁷:

Հ. Մանուէլ Վրդ., հարազատ աշակերտ Մխիթար Աբրահօր, ամէնէն առաջ կը խորհի օժանդակել Հիմնադիրին հաստատութեան յաւերժացումին, ու առաջին իսկ վայրկեանէն հետամուտ կ'ըլլայ գլխաւոր յարմար աշակերտներ Ս. Ղազարի մենաստանին. «մին՝ Խաչատուրի որդի Մարտիրոս Կոչի, եւ միւսն՝ Պապեկենց Վարդանի որդի՝ Մինաս. արքա են առաջին երկու տղայքն, եւ են երկոտասան ամաց: Եւ միւս միւսն՝ որդի Մանուկ Մախոլուցեան, Ուլաննէս է անուն, եւ է իբր երեքտասան ամաց: Մինն քան զմիւսն՝ արամիտք, անմեղք, հաշարիք, զգաստ, եւ ոչ տանողք բնաւին զպաղատութիւն եւ զտկարու-

13. Անդ:

14. Քի գալ գարնան խուց շինելոց են ժամու աջ պատի վերջին ծայրն, հեռի ի աղղարէ տղայոց զգալոյին. մէկ քանի՝ դերան եւ փայտ հաւաքեալ են եւ դեռ եւս զնկու են եւ թրեմով շինելոց են զխուցն, որ պատասխանէ քրքատալ քարաւն եկեղեցւոյն, որ հանդէպ նորա է» (Հ. Մանուէլ առ Մխիթար, 1729 Հոկտ. 25):

15. Անդ:

16. Հ. Մանուէլ՝ Պաշտօնովէն, առ Մխիթար Աբրահմ Վենետիկ, 1729 Օգոստոս 7:

17. Խաչատուր Վրդ. Առաքելեան, առ Կարդ. Ս. Ժողովին՝ Հռոմ, 1729 Հոկտ. 29:

թիւն մարմնոք»¹⁸։ Հ. Մանուէլ Հոկտ. 25 թուարկի նամակով կը հաղորդէ Մխիթար Աբրահօր՝ թէ Պ. Պետրոս Քէլեանի հետ պիտի ղրկէ Մարտիրոս պատանին, որու ճամբորդութեան ծախսերը հոգալ յանձն առած էր բարեխիտ աղագայինը։

Մեծադոյն Զանգով Հ. Մանուէլ կը ծաւալէ ժողովուրդին մէջ՝ Մխիթար Աբրահօր տաքել տուած հոգեւոր գիրքերը։ Իր մօտ ծախու տրամադրելի գիրքերը ամբողջապէս չապառած՝ կը խնդրէ Մխիթարէ որ փութով ճամբայ հանէ նոր գիրքեր, միշտ Վիեննայի ճամբով, քանի տարուան ընթացքին երեք վամ չորս անգամ առիթ կը ներկայանար Պաշփալովի աղագայիններուն՝ երթալ Վիեննա, վաճառականութեան համար¹⁹։

Գործունէութեան միջավայրը

Հ. Մանուէլ Վրդ. դարած էր նպատաւոր ըրջանակ՝ հանդարտօրէն գործեցող յօգուտ Պաշփալովի հայ ժողովուրդին։ Գործը պիտի տար անտարակոյս սերակաւն պտուղ, որովհետեւ քարի տրամադրութիւններով լեցուն էր թէ՛ ժողովուրդը եւ թէ՛ անոնց հովիւը։

Կեղայի հայովիւնը, շնորհիւ Տէր Մինաս Պարոնեանի, ստացած էր արքունական մենաշնորհ, վարելով նպատաներ՝ որոնք յատուկ էին ուրիշ շատ մը արքունական քաղաքներու։

Տէր Ներսէս, Տէր Թորոս, Տէր Նիկող եւ Տէր Յակոբ, Տէր Մինաս Թորոսեանի հովանաւորութեան տակ, 1725էն ի վեր կը հոգային ժողովուրդին հոգեւոր կարիքները²⁰։ Անոնք վը հետեւէին Տէր Ստեփաննոս Ռոջայի ներմուծած քարեպաշտական նոր հրահանգներուն, կառմելով զանազան եղբայրակցութիւններ։ Այսպէս՝ Սրբոց Յովակիմայ եւ Աննայի (15 Յուլիս 1729), Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի (26 Յուլիս 1729), Ամենասուրբ Երրորդութեան (20 Յուլիս 1729),

18. Հ. Մանուէլ՝ Պաշփալովին, առ Մխիթար Աբրայ՝ Վենետիկ, 1729 Յուլիս 19։

19. Հ. Մանուէլ՝ Պաշփալովին, առ Մխիթար Աբրայ՝ Վենետիկ, 1729 Հոկտ. 25։ Յաջորդաբար ժողովուրդին մէջ ընդունելութիւն կը գտնեն յատկապէս Դրախտ հոգւոյ եւ Պարտէզ հոգեւոր գիրքերը, իսկ դպրոցներու մէջ Մխիթար Աբրահօր շարադրած իսլաւիք քրիստոնէականի, որմէ 430 օրինակ կը ղրկուի Պաշփալով։ Իրր դասագիրք կը գործածուէր նաեւ Սաղոստամ, Շարակմոց, Պարտէզ հոգեւոր եւ Բուրաստամ աղօթից։ Քաղաքին մէջ գիրքերու վաճառքը զանազալ կը յառաջանայ՝ ժողովուրդին տնտեսական նեղութեան պատճառով։ Հ. Մանուէլի առաքելութիւնը աւարտուին, 1736ին, Բր պիտի դառնայ Վենետիկ, Հ. Մանուէլ նախ կը մտածէ հետը դարձնել չծախուած գիրքերը, սակայն մտածելով ճանապարհի նեղութիւնն ու մաքսի մտահոգութիւնը, Մխիթար Աբրահօր կարգադրութեամբ կը թողու Պաշփալով։ Գիրքերը յաջորդաբար կը ծախուին ցած գինով Կերլայի ու Պաշփալովի մէջ, եւ դուստրը կը յանձնուի Հ. Մանուէլի։

20. ՍՈՆՎՈՐԹ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ, Կերլա արքունական ազատ քաղաքի ժամանակագրութիւնը (1700-1900), Հտ. Դ, տպ. Կերլա, 1903, էջ 234։

արծաթեկու համար հոգինեբու մէջ բարեպաշտական ջերմեռանդութիւններ²¹ :

Տէր Մինաս Թորոսեան վաւերացնել տուած էր նաեւ կերբացի Սողոմոն Շիմայեանի կտակը, որու համաձայն տարուան մը ընթացքին պէտք էին մատուցուիլ Բրեքհարիւր պատարադ, Ս. Երրորդութեան փոքրիկ մատրան մէջ²², հետեւեալ կարգով. Երկուշաբթի՝ ի նպատակ Սողոմոն Շիմայեանի հօրը հոգւոյն, երեղեցւոյ աւագ խորանին վրայ. Երեքշաբթի՝ իր եղբոր Ասատուրի հոգւոյն համար, Սուրբ Երրորդութեան խորանին վրայ. Չորեքշաբթի՝ իր մօրը, Ճանխաթունին հոգւոյն համար, աւագ խորանին վրայ. Հինգշաբթի՝ իր հոգւոյն համար, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խորանին վրայ. Ուրբաթ՝ քաւարանի հոգիներուն համար, Ս. Գր. Լուսաւորչի խորանին վրայ. Շաբաթ՝ իր կնոջ Սիմայի համար, աւագ խորանին վրայ: Իր մահէն ետք եկեղեցին պիտի պատկանէր իր կնոջ. անոր մահէն ետք՝ Գրիգոր Շիմայեան պիտի ըլլար խորհրդական... եւն.²³ :

Պաշտպանի մէջ Հ. Մանուէլ Վրդ. կը դռնէ բարեպաշտական նորն հրահանգները, այն տարբերութեամբ որ հոն կը փառէր Սողոմոն Շիմայեան, իսկ հոս Պետրոս Քէլեան: Պետրոս առատաձեռն էր ոչ միայն Հ. Մանուէլի եւ Մխիթար Աբբահօր՝ այլ ամբողջ Պաշտաւրի զաղութին հանդէպ: Ինքն ալ հաստատած էր ամէնօրեայ պատարադներ, որոնք կը մատուցուէին իր ղեկավարութիւններուն համաձայն²⁴ :

Հ. Մանուէլ Պաշտաւրով հասնելէն առաջ, Տէր Մինաս Պարոնեանի քրտնաջան աշխատութիւններուն շնորհիւ, Պաշտաւրով քաղաքը աստացած էր յատուկ մենաշնորհ, այն փ՝ այնուհետեւ քաղաքը պիտի կոչուէր ԵՂԻՍԱԲԵԹՈՒՊՈԼԻՍ, փոխանակ Պաշտաւրի²⁵ : Այս առանձնաշնորհութիւնը տրուած էր՝ պարմանով որ քաղաքը ունենար ետանդուն քահանաներ, իսկ առաջին քարտուղարը՝ ըլլար կաթողիկէ: 1729ի Բրեքորդ կէսին, յատուկ Ժողովով մը, բարեկարգական կանոններ կը հաստատուին, վեր պահելու համար արդարային վարկը: Նոյն

21. ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ Հ. ԳՐԻԳՈՐ, Դրամսկիվամիոյ Հայոց մետրապօլիսը, Վիեննա, 1896, էջ 50-91:

22. Ս. Երրորդութեան մատուցող ախօր ալ ղեռ կանգուն մնացած է:

23. ՍՈՆԿՈԹ, Ժամամակագրութիւն, Հտ. Բ., էջ 42-44:

24. Պետրոս Քէլեան զատուորի պաշտօն վարած է 1730-1731 տարիներուն (Հմտ. ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հայք յեղիսաքաթապօլիս, Հտ. Ա., Վիեննա, 1893, էջ 62-68, 482-487):

25. ԱԻՅՏԻՔ ԼՈՒԿԱՍ, Նիւքեր Պաշտպանի դիւանէն, Վարձենիա, Զ. (1892), էջ 309: Ընթերցողին շնորհիւ շատեղեկու համար, պիտի շարունակենք բնի Պաշտպան, փոխանակ Եղիսաքաթապօլիսի:

ժողովին է, որ եղեգնեայ դաւաղանի դործածութիւնը կը վերապահուի միայն պարոններու²⁶ :

Պաշփալովի ժողովուրդին բարեկեցութեան յայտնի մէկ չափանիշը կրնանք համարել իրենց այն խնդրանքը, որուն համաձայն կը վախալեցին քաղաքի սահմաններէն դուրս գտնուող հողերու վրայ՝ բարձրացնել շէնքեր²⁷ : Իսկ քաղաքի ընդեզ և հարուստ հայերը առանց մեծ դժուարութեան, Տէր Մինաս Պարոնեանի կը յանձնեն 150 սակի կամ 4.000 ֆիորին, քաղաքին յիշեալ մենաշնորհը ձեռք բերելու համար²⁸ :

Պաշփալովի հայերը ներքապէս իրարու միացած, կ'աշխատէին սիրոյ կապը պահել նսեւ շրջակայ հայակեցորոն քաղաքներու հետ, այն է՝ Կերալի, Ճուրճովի և Սիվիլի²⁹ :

Վերել տեսանք թէ Միխիթար Աբբահայր ի՞նչ նախատեսով Պաշփալով կը յընկէր Հ. Մանուէլ Վիրու, այն է՝ «առ ի լինել ձեզ եւ որդւոց ձերոց՝ ուսուցիչ հոգեւոր իրաց» : Նոյն նամակով, Միխիթար աւելի եւս կը բացայայտէ իր գիտաւորութիւնը՝ գրելով. «որպէսզի ձեզ եւ որդւոց ձերոց լիցի ուսուցիչ քրիստոնէական վարդապետութեամբ եւ հոգեւոր իրաց, որպէս Վհայր հոգեւոր տուող զխրատ, կամ մաւորաբար դիմողաց առ ինքն»³⁰ :

Միխիթար Աբբահայր գլխած առաքելական նախատեսները՝ մեկնա-

26. Անդ :

27. Անդ :

28. Գովրիկեան, Հայք յեզիս. Հտ. Բ, էջ 62-63 :

29. Անդ, Հտ. Ա, էջ 482-487 :

30. «Առդ զայս խնդրեմ ի ձեռն, իշխանացդ եւ յերկոտասանից երդուեալ ծերոցդ, զի ըստ որում դուք խնդրեցիք, եւ մեզ հրամանաւ Սուրբ Ժողովոյն առաքեալ, ըստ այնմ եւ նախախնամիցէք զսա, նա եւ խոհեմաբար կարգաւորիցէք զսմանէ, որպէս զի մի՛ դուցէ միախօնարի ուրուք ներկայի եւ կամ ապագայի եւ կամ հոգաբարձուաց քահանայից որք են ի վերայ ձեր և ունին զգաշտօն եւ կամ զոստաւորութիւն, և զղիթուօ՝ ծանր թուիցի, եւ շփոթութիւն ինչ ծագիցի. քանզի դուք ամենայնի աշխատէք, եւ հիմն ամենից բարեաց խաղաղութիւն : Գիտեմ զի ճանճարեղութիւն ձեր խմանայ զոր ինչ ասեմ, եւ յուսամ թէ առնէք այնպէս. քանզի կարող էք ճանաչել՝ թէ ա՛յլ է հոգեւորաց իրաց խրատաւոր կրօնաւորք որ զիմմն ոչ մերախառնէ ի կառավարումն Ժողովրդեան իշխողաբար, ա՛յլ կամաւորաբար առ իմմն դիմողաց օրիաբար տայ զխրատն հոգեւոր, եւ օրիաբար ուսուցանէ զմանկունս առ կամաւորաբար դիմողս առ ինքն, եւ ա՛յլ է հոգաբարձու քահանայն կամ միախօնարն, որ վարի իշխանաբար : Վասն որոյ խնդրեմ ի Տեառնէ զի ըստ որում յաջողեաց առաքել զսա առ ձեզ ըստ բողոքանաց ձերոց, ըստ այնմ եւ յաջողեաց զկատարածն, տալով ձեզ եւ սմա զմեծազոյն հանճար, որպէս զի ի փառս Տեառն միայն լինիցին ընալ արխատանք սուրբի եւ ձեր, ի արդիւնաւորումն երանական լինեաց ի փառս Նոյնոյ Տեառն. ամէն» : (Միխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, առ իշխանա..., Պաշփալով, 1729 Ապրիլ 20) :

բանութեան չեն կարօտիր: Բայց ի՞նչ կերպով լմբռնած էր Հ. Մանուէլ Վրդ., ի՞նչ կերպով իրադրածած է պահն:

Ամբողջական եւ տարաբնույն պատմական մը տարու համար հարցում մին՝, Հ. Մանուէլի Պաշտօնային մէջ անցուցած կեանքը կը բաժնենք հետեւեալ կերպով.

1. Կրթական-դաստիարակչական աստարէշ.
2. Քարոզչական գործունէութիւն.
3. Հիւանդութիւն եւ վերադարձ:

31. Հ. Մանուէլ Պաշտօնային հեռացած ատեն, քաղաքին Պիրով հետեւալ կերպով կ'աւփովէ Հ. Մանուէլի վեցամեայ գործունէութիւնը.

«Արբանյոր անուանեցեալ Մխիթար

Աստուածաբանութեան վարդապետին Սեբաստիացոյ:

Մեք 'ի Պաշտօնով եղեալ տասուերկու ծերքս՝ 'ի հետ մեր Աղաշա Պիրով Նիդոլին Իսիդուցեան կոչելոյն, մեծ փափաքանօք ողջոյն կի մատուցանեմք, հանրութեանով դաստուածաշուքի ձեռն հւ մեծապէս շնորհակալ կի դանք ամէնքս եւ քաղաքացոյ մեծ եւ պղտիկներն, զի մեզի պէս անարժանէրուն խնդրածքի սէպն ուղարկեցիր զբոյ հրամանոցն աշակերտ զՀայր Մանուէլն: Եւ երբ էկաւ 'ի հոս երեք չորս տարի լաւ քանի դրաւ եւ աշխատեցաւ բնագոյն սարկեցնելու զմեր քաղաքի տղայքն, եւ ամէն տօնի քրիստոնէական վարդապետութիւնմ կի սարկեցնուր տղանքն եւ մեծերուն. յետոյ շուտ շուտ կի եկամտաւար մեք ախոռ-սարկինք զինքն եւ ասացինք որ երթաւ մնա Տէր Ոհաննեսնց տունն որ հանգի, եւ մնա չիտա իրեն, միայն թէ երբ առողջ լինի եւ կարօղ ըլնա՝ քաղաք ասէ ամէն տօներուն, եւ ողկաւ տիրացու գումանք որ տղայքն չի մոռնան եւ առաջ երթաւ իւրեանց կարգանք, եւ այս երեք չորս տարիս առանց խորհի, եւ առանց հաջիս սորվեցուց, եւ այս երկրորդ տարի է որ մեծ հիւանդութիւն քաղեց եւ մեզի շատ մեծ ցաւ տուաւ. հիմի Աստուծով քիչ մի առողջացիր էր, եւ ամէն հեղ կի փափաքէր որ վանքն գայ, մեք ալ չիչեցինք արգիւրելոյ. մեր Մինաս վարդապետն շատ փափաքէր որ հոս մնա մէկ քանի տարի մ'ալ. բայց երբոր տեսաւ զմեր հրամանունքն զիրն որ հրամայէր էք թէ գայ, ալ շատ չիչեց արգիւրելու թէ հեծաւորք հրաման է, պիտոր երթաւ: Բայց ամէնքս մեծ լացով եւ տըրտմութենով կի ճանքնք, զի այս օթն տարի է որ մեր մէջն յեցեր է եւ մեր հետն ախրով վարվեր է, եւ մեք ալ իր հետն սորված էինք եւ խիտա մեծ ցաւ կու թուի մեզի բաժանունն իւրմէն. մեք խիտա կու փախսանք որ կարօղութիւն չունիտք զոր սրբութեանդ լայնիսն գորա լաւ շարադրութեամբ շնորհակալութիւն գրէինք եւ գիտեմք որ բոյ տէրութիւնդ շի պի մեղադրէ զմեզ. մեր քաղաքացի Հայր Թէոթորոսին ողջոյն մատուցանեմք. եւ մեր տղոցն Մարկոսին եւ Խաղաբին. եւ այլոց ամենայն անծանօթ ժաբանիցն:

Ամի տեսուն 1738. Մայիսի 12:

Եւ Նիդոլ Իսիդուցեան Պիրով
իմ Աղաշեբովքս:

(Schiaramenti e Documenti 1696-1768, Venezia, n. 131).

1.— ՀԱՅՐ ՄԱՆՈՒԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ՝ ԿԹԱԿԱՆ-ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԻՋԻ ՄԷՋ

Պաշփալովի Հայոց Տարեգրութեան խմբագիր՝ Աւետիք Լուսաշ Վրդ., համառօտ ակնարկ մը ունի իր տրւելի մէջ Մխիթարեան գործունէութեան մասին, ուր կը գրէ. «1729էն սկսեալ, Հայերը մեծ օգնութիւն ունեցեր են Վենետիկի Մխիթարեան Հայրերէն: Այս անուանի Ուխտիս անդամները, ամէնքը քաջ լեզուադէտներ, ակեր էին ուսուցանել, սակարն քանի մը ընտանիքներու մօտ միայն, որովհետեւ զայրոցի յարմար տեղ չունենալով՝ մէկ տեղ կը հաւաքէին ուսանողները»³²:

Հեղինակը կ'անտեսէ 1729 թուականէն առաջ Հ. Մանուէլի կատարած գործը Պաշփալովի մէջ: Նմանապէս այս հատուածէն կրնանք տեսնել թէ Հ. Մանուէլ որքան դժուարին կացութեան մէջ կը գտնուէր չէնքի նկատմամբ: Բաւական ժամանակ պիտի անցնէր՝ մինչեւ որ Պր. Պետրոս Բէրանի նուէրով, ոչ միայն Վենետիկի Մխիթարեան Հայրերը, այլ նաեւ անոնց աշակերտներն ալ տեղ դառնէին քաղաքին մէջ:

Դպրոցական տապալէի նուիրուելու դժուարութիւն ունէր Հ. Մանուէլ: Քաղաքին դատարարը, Զատիկ, 1730 տարուան սկիզբը, դուրս մտարելով դպրոցի տնօրէններէն մէկը, Հ. Մանուէլի կ'առաջարկէ որ իր վրայ առնէ տեսուչի եւ դաստառի պաշտօնը³³: Հ. Մանուէլ նախ կը դժուարի, որովհետեւ Պաշփալով զրկուած էր քորոզութեան, եւ ոչ ուրիշ նպատակներու համար. սակայն երկար խորհելէ յետոյ՝ յանձն առնէ կրթական գործով ալ տրուել, նախատեսելով որ աշակերտներու թիւը հինգէն կրնան հարիւրի յարձրացնել:

Նոյն դժուարութիւնը կը տրուէր երբ իրեն կ'առաջարկուէ հետեւի նաեւ աշակերտուհիներու ուսումին: Քաղաքացիները «բարգում յարգութեամբ» կը հրահրեն զինքը այս գործին, այսինքն «կերտել զսկօլայ իմն վասն աղէկի տղայոց»: Հ. Մանուէլ կը յիշէ թէ ինչպէս անցեալին «լաւ յարգութեամբ հաւաքեցաւ յայնմ ժամանակի աղջկուքը, իբրեւ զիս եւ ըն (48). քայց պատահեցաւ յետ չուման իմոյ աստի, յետ քանի (մի) ամսեանն՝ ցրուեալք եղէն, առ ի ոչ գրույ նոցա

32. ԱԻՆՏԻԲ ԼՈՒՔԱԶ, Ժամանակագրութիւն, էջ 160: Թէ որքան ճիշտ են այս մանրամասնութիւնները, չենք գիտեր: Նմանապէս չենք գիտեր թէ որոնք եղած են Վերածարեցի Լուսաշ եւ Միշէր Զաքարիա տան տէրերը. այս երկուքը իւրաքանչիւր աշակերտի համար կը ստանային հունգարական չորս ոսկի:

33. «Թէպէտ Լեւի երկրէն ունին զմի դաստիարակ, բայց ոչ հասնելով կացից նորա, ինձ աղաչեցին նախ քան զլրումն ամի նորին, որ է մինչեւ Զատիկ, եւ ես հրաժարեցայ. բայց ի լրման ժամանակի, թէ եւ ձրի ուսուցանէ՝ ոչ կ'սկսի զդաստիարակն»: (Հ. Մանուէլ առ Մխիթար Արքայ, 1730 Մարտ 3):

հատիչ եւ վերակացու»։ Հ. Մանուէլի գալուստն, տեղացիները «աղա-
չեցին եւ զբաղում աղբբահան արարեալ համոզեցին զիս՝ առ ի զար-
թուցանել զնոյն միաբանգամ։ Եւ ես ասացի ղոցա. Դժուարին է
խնդիրն ձեր, քանզի աթմ ոչ գոն այնպիսի ոք արշկունք ուսեալք՝ զի
կարիցեն յառաջ տանել զխնդիր ձեր։ Եւ նոքա կրկին աղաչեցին՝ թէ
կամիս կարող ես յառաջացուցանել զայս սերծ, թէպէտեւ ծանր թուի
մեզ եւ քեզ»³⁴։

Աղջկանց վարժարանի քաջաման դժուարութիւնը լուծելու համար,
Հ. Մանուէլ կը դառնէ Երեք-չորս ոստուցչուհիներ, աղքատ դասա-
կարգէն, որոնց սորվեցուցած էր ժամանակին սերել ու կարգալ։ Կրկին
անգամ համառօտ վերաբաղ մը ընել վու տայ անոնց, որպէսզի իրենց
կարգին՝ կարենան սորվեցնել փոքրիկ աղջիկներու։

Հ. Մանուէլի կը սահմանուի թողալ մը, որ նախ թաղականները
կը վճարեն, քաց յետոյ՝ նոյն վճարումը կը կատարուի աշակերտներէն
հաւաքուած դումարէն³⁵։ Հ. Մանուէլի վարդապետութեամբ չորս վար-
ժուհիներէն իւրաքանչիւրը հաբերէն կը սորվեցնէ չորս աղջնակներու։
16 աշակերտուհիներու թիւը շուտով պիտի բարձրանար 80ի, որով
Հ. Մանուէլ կը պատրաստուի գտնելու յարմար դպրոց մը Եկեղեցիին
մօտ³⁶։ Գովրիկեանի համաձայն առաջին դպրոցը՝ Վլադյա Աստուա-
ծատուր Սեւգոյիչի տունը³⁷։ Նոր դպրոցին շինարարական գործը
մեծաքաջ կը յառաջանայ։ Հ. Մանուէլ 1730ի Մայիս ամսուն սկիզբը
կը գրէ Մխիթար Աբբա՛օր՝ թէ Հարերը աղջիկներու համար շինած
են նոր դասարան, ընդարձակելով նախորդ սենեակը։ Անոնց խաղա-
վայրը տախտակէ պատուով կը շրջապատեն, բաժներու համար ման-
չերէն։ Կ'ընդարձակուին նաեւ մանչերու դասարանները, հարիւր ա-
շակերտի համար, մինչ աղջիկներու բաժինը կ'ունենայ միայն ութ-
սուն աշակերտ³⁸։

Քաղաքին վարչիւնները մօտէն վը հետեւին դպրոցին թէ՛ շինու-
թիւններուն եւ թէ՛ վարչական գործերուն։ 11 Սպրիլին (1730) յա-
տուկ ժողովով մը կը սահմանեն իբր ուսուցիչ՝ Տէր Մանուէլ քահա-
նան եւ Հ. Մանուէլ՝ Վրդ.ը, իսկ իբր տնօրէն՝ Տէր Ներսէս քահա-
նան³⁹։

34. Անդ։

35. Անդ։

36. Անդ։

37. «1730 Սպրիլ 11ին որոշուեցաւ որ աղջկանց առժամանակեայ դպրոցն սկսուի
Աստուածատուր Սէնգոյիչի տան մէջ. տունն ընդարձակուի ու դէպի եկեղեցի
դուռ մը բացուի, դպրատան խնամակալն ըլլայ Ներսէս աղան, իսկ ուսուցիչ՝
Հ. Մանուէլ։ Ահա որոշման խօսքերը...»։ (ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հայք յեղիս. Հա.
Ա, էջ 57)։

38. Հ. Մանուէլ՝ Պաշտօնովէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1730 Մայիս 8։

39. Տես Ծանօթ. Թիւ 37։

«Աղաչանօք մեծաւորաց, Երբ Երիցս Եւ Հորիցս ձայնեցին ի դասատունն իւրեանց», որպէսզի «ուսուցանիցեմ զկտորիճ սղալքն եւ զարջկունս»⁴⁰, զժուարովեանմբ յանձն առած ֆր Հ. Մանուէլ ուսուցիչի պաշտօնը: Մանչերու ուսուցումէն զատ Հ. Մանուէլ կանոնաւոր կերպով կը սորվեցնէր չորս ուսուցչուհիներուն, որպէսզի անոնք իրենց կարգին սորվեցնեն աղջնակներուն: «Երբեմն զնալոց մմ, կը գրէ նոյն նամակով, առ ի փրատել եւ կարգաւորել. Եւ քնաւք անձինք տեղւոյս ի յուրախութիւն Եւն՝ վասն այս գործոյս լթէ յառաջանայցէ»⁴¹:

Հ. Մանուէլ յատուկ մանկավարժական մեթոտով մը կը հետեւի դպրոցի ընթացքին: Նախ հետամուտ կ'ըլլայ անմիջական կերպով պարզացնելու աշակերտներէն ստաք ուշիմները, որոնք իրենց կարգին օգտակար ալիտի ըլլալին միւս աշակերտներուն, միշտ Հ. Մանուէլի հակողութեան ներքեւ: Այս կերպով տարուան մը ընթացքին մանչերու թիւը կը հասնի հարիւրի, որոնց վրայ Հ. Մանուէլ միշտ կը մնայ իբր լինելին զատտարակ⁴²: Հ. Մանուէլի այս կերպ գործունէութիւնը՝ մեծապէս կ'արդարացնէ իր վրայ յոյս դնող քաղաքին «Մեծաւորներն»:

Դժբախտաբար 1730 տարուան ամառնային եղանակը չատ անհարատ կ'անցնի վաճառականներու համար. Երեք ամիս անկալի անձրեւներ տեսլալով՝ կը կատեցնեն սոնտվաճառներու երթեւեկը, սընտեսական տաքնալ պատճառելով շատերու⁴³: Սակայն Եղանակին դատան ընթացքը չի՛ նսեմացներ Հ. Մանուէլի վարժարանին ստացած փայլը. տարեմուտին կը բացուին նոր դասարաններ աշակերտուհիներուն համար, իսկ ուսուցչուհիներուն մէջ կը յայտնուին «բաւաւ կան արամխոյններ»⁴⁴:

Կրնանք ըսել թէ Պաշխալով Հ. Մանուէլի օրերուն ունեցած է մաքուր եւ «վայելուչ» դասարաններ, որոնց պահպանումի հոգը ըստանձնած էր քաղաքին վարչութիւնը: Իսկ դպրոցին ուսումնական ծրարելը հետեւեալն էր. մանչերը կը աղմկէին վարդալ Սաղմոս, ժամերովեան քարոզները, երգել շարականները, Կիր գրել եւ քրիստոնէական վարդապետութեան դասեր ատենել: Աղջիկներու ուսում-

40. Տես Ծանօթ. Թիւ 38:

41. Անդ:

42. Հ. Մանուէլ՝ Պաշխալովէն, առ Միխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1730 Օգոստոս 20:

43. Միխիթար Աբբայօր ժամանակակից իշխանազուն Ժամանակագիր մը, Պր. Աբր. Կետրոս, կու տայ մեզի այդ ատենուան պատահածներուն նկարագրութիւնը. «Այս տարին, ողորմելի, խիստ եւ գաժան անցաւ, ոչ դինի կար եւ ոչ այլ նման արտաբերութիւններ... անձրեւները առատ... փոթորիկներ եւ կարկուտ ահադին... հիւանդութիւններ եւ այլն» (Synopsis Mutationum, pg. 171-172):

44. Հ. Մանուէլ՝ Պաշխալովէն, առ Միխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1730 Սեպտ. 11:

նախան ծրագրերը աւելի պարզ էր, այն է՝ պէտք էին առավել կարգաւ Պարսէզ եւ Բուքարստամ աղօթարները⁴⁵ :

Հոս պիտի ուղէինք արձանագրել յաջորդ տարիներու դպրոցական յաջողութիւնները, աւելանալով զԺառանգաւոր փառուն ընթացք մը չ'ու-
նենար ան : 1730ին քաղաքը ծանր նեղութիւններու ենթարկուած էր՝ հունձքի ձախողութիւններով, որու կը յաջորդէին անդործութիւնն ու սղութիւնը, ինչ որ կ'աղբէ նաեւ վարժարանին վրայ : 1731ին ա-
շտկերտներու թիւը կ'իջնէ 70ի :

Այս լըոյրով հանդերձ Պաշօարովի աղանդները կ'ուզէին նպաստել ու քաջալերել Հ. Մանուէլը, հոգալով անոր բոլոր ծախսերը, վճարելով բոլոր գիրքերուն եւ ջերմեռանդական առարկաներուն՝ որոնք հասած էին Վենետիկէն⁴⁶ :

Հ. Մանուէլի անբասիր եւ օրինակելի վարքին համար՝ նոր առաջարկ մը կ'ըլլայ իրեն : Թրանսիլվանիոյ սահմաններէն դուրս, Գրա-
յովա կոչուած դիւղաքաղաքէն կը հրաւիրեն պիներ, որպէսզի հայե-
րէն սորվեցնէ տեղւոյն մանուկներուն, եւ իր քարոզութեամբ մխի-
թարէ ժողովուրդը : Բնականաբար Հ. Մանուէլ չէր կրնար ընդունիլ նման առաջարկ⁴⁷ :

Հ. Մանուէլ հակառակ իր յառաջացած տարիքին եւ յաճախակի հիւանդութիւններուն, կամքի առկուցութեամբ կը ջանար շարունա-
կել դաստիարակի պաշտօնը : Պր. Պետրոս Քէլեան կը գրէ իր մասին .
«կու քարոզէ եւ կուսուցանէ ըստ կարեացն, բայց որպէս գիտէ Յար-
պելութիւնդ՝ որ այժմ ձերութեան ժամանակ հասիր է . նա այնքան ոչ կարէ դէմ տալ, ալլ սրժերոց լնութիւն (ունի)»⁴⁸ :

2.— Հ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԴ.Ի ՔԱՐՈՋԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆԻԹԻՒՆԸ

Հ. Մանուէլ Վրդ.ի կրթական գործունէութիւնը պարզելէ յետոյ, տեսներ իր առաքելութեան երկրորդ նպատակը, այն է քարոզչա-
կան առաքելութիւնը, որու համար զլիսաւորապէս ղրկուած էր Մխի-
թար Աբբազօրմէ :

Հ. Մանուէլի համար բարեբախտութիւն կ'ըլլայ, որ իր Պաշօա-
րով դալէն առաջ՝ հաւատացեալներու մէջ տարածուած էր բարեպալ-

45. Անդ :

46. Հ. Մանուէլ՝ Պաշօարովէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1731 Ապրիլ 1 :

47. Հ. Մանուէլ՝ Պաշօարովէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1731, Հոկտ. 27 :

48. Պետրոս Քէլեան՝ Պաշօարովէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1733 Յունիս. 18 :

տուվթիւն մը, տոնդէլով նպատաստար միջաւայր, որ նոր առաքեալին ցանած անբմերը պտղաբերէին հողիներուն մէջ:

Վերեւ տեսանք թէ ինչպէս Կերլայի մէջ հինգ պատուական կղերականներ, ուշի ուշով կը կատարէին Տէր Ատեփաննոս Ռոշքայի հաստատած ջերմեռանդութիւնները: Հ. Մանուէլ Պաշապուլի մէջ ալ կը զտնէ նորնքան եռանդուն հոգեւորականներ, որոնք կը պաշտօնավարէին նորակառոյց եկեղեցւոյ մէջ, որու օծման միւռնոյն բոլոր տակաւին կը զդացուէր միջնորդութիւն մէջ: Հոս քանի մը տողի մէջ յիշենք այդ անմոռանալի օրուան հանդէսը, եւ ապա տեսնենք այդ բարեպաշտական նոր կարգադրութիւնները:

28 Յուլիս 1725ին Տէր Յովհաննէս Դ. Եպս. Անթարֆի կատարած էր մեծահանդէս աստիճանութեամբ՝ Պաշապուլի նորակառոյց եկեղեցւոյ օծումի արարողութիւնը, որու արձանագրութիւնը կատարուած է հետեւեալ լատներով. «Մենք, Յովհաննէս Անթարֆի, ազատ իշխան, Զիք Սէնթ Մարթոնէն, Աստուծոյ եւ Սուրբ Աթոռին շնորհիւ՝ Առաջնորդ Թրանսիլանիոյ... յիշատակ կը թողունք... մեր հովուական իշխանութեան լիութենէն... Պաշապուլի Սուրբ Երրորդութեան ի պատիւ կանգնած եկեղեցին, եւ Հայ ազգի յիշեալ տեղոյն մէջ, շրջապատուած գերեզմանատունով: Եկեղեցին երեք խորանները, առաջինը նուիրուած Ս. Երրորդութեան, երկրորդը Ս. Կոյսին, եւ երրորդը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչին, ... օրհնեցինք, օծեցինք... 28 Յուլիս 1725»⁴⁹:

Հ. Մանուէլի Թրանսիլանիա հասած տարին, Տէր Յովհաննէս Անթարֆի, որ չորս տարի ետք՝ 1728ին, ու յաջորդած նոր Եպիսկոպոսը, 16 Յուլիս 1729ին⁵⁰:

Հ. Մանուէլի տպաւորութիւնները գրական են նոր Եպիսկոպոսին մասին, որովհետեւ ան կը հետաքրքրուի ոչ միայն տեղացի կղերականներով, այլ նաեւ հայերով, եւ անձնապէս իրմով: Հ. Մանուէլ կը զննարէ անոր խառնապահանջ դիրքը՝ եկեղեցական օրէնքներու պահպանումին նկատմամբ⁵¹, ինչպէս նաեւ անոր խրճամխտ պահպանումը՝ Ս. Աթոռէն հասած հրահանգներուն⁵²:

Նոյն այս Եպիսկոպոսին օրով է որ Տէր Ատեփաննոս Ռոշքա Կերլայի մէջ կը հիմնէ հոգեւոր Եղբայրութիւններ՝ Ս. Յովակիմի եւ Աննայի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի եւ Ամենասուրբ Երրորդութեան, ի-

49. ԼՈՒՔԱՅ, Ժամանակագրութիւն, էջ ԺԴ-ԺԵ:

50. Գ. Աթոք, էջ 165:

51. Հ. Մանուէլ՝ Պաշապուլէն, առ Միքիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1730 Հոկտ. 18:

52. AP, SOCG, vol. 666 (1729), fol. 228.

րարու Դման կաղմով և և մասնաւոր նիւթական և հողեւոր պարտա-
կանութիւններով⁵³ :

53. ԳՈՎԻԿԵԱՆ կու տայ մեղի եղբայրութիւններու հաստատութեան պաշտօնադիր
մը, որ հոս կ'արտասայենք (Հայոց Մետրապոլ. էջ 50-53).

«Եղբայրութիւնս Սրբոց Յովակիմայ և Աննայի: Յամի Տեառն յՂԶԹ. և
Հայոց ոճհը. Ուլիսի Ամսոյ. 15:

Յանուն Աստուծոյ:

Ստեփաննոս Ստեփանեան Ռօշլայ Սրբազանի Աստուածաբանութեան Վար-
դապետ, Վիզարիոս և Բրեթովիդոս Սղանխաւօփու, աստանօր այց արար Եկե-
ղեցեացս Հայոց Դրանդիւնիոյ:

Ի Հայրապետութեան Սրբազան փափին Պէնէտիքդոսի Երեքտասաններո-
ղի, յեպիսկոպոսութեան Դրանդիւնիոյ և Առաջնորդին մերոյ Տեառն Զօրկէր
Դրիդորին, յԱրհարազօնութեան Հայոց Դրանդիւնիոյ և առաջին Բլէպա-
նոսի Հայաքաղբի Տեառն Մինասայ Թորոսենց: Ի Կայսերութեան անյաղթի
և Գրիստոսապակ Կայսերն Գարօսի Վեցերորդին, Տեառն մերոյ. Ի կուպէր-
նադօրութեան Ուղղափառ Պարօն Զիկիսմունտին Գորնիքենց. Եկեղեցապանու-
թեան Աղայ ինչիւրի Յակոբչայենց. և Ի Պիօփութեան Աղայ Սողոմոնին Դո-
տէրին Շրմայենց. սահմանեցաւ եղբայրութիւնս:

Որովհետեւ եկեղեցական Հոգաբարձութեան պատկանի զփառքս Աստուծոյ
զպատիւ Սրբոց Երբին և զվայելչութիւն Սուրբ Եկեղեցեացն յառաջարկել. Ի
մէջ այլոց հոգեւոր իրացն, որք զԱստուածային փառաբանութիւն և զՍրբոց
բարեխօսութիւն վասն մեր, նաեւ զեկեղեցեաց պայծառութիւնսն մեծապէս բար-
բաւաճեն, համաթուին և Աշխարհականաց յարգելի եղբայրութիւնն, որովք
Սուրբ Եկեղեցին հարսն Քրիստոսի, իբր զանազան Գառաւանհեօք վայելչացեալ,
այնքան զեկեղեցաւոյն երեւի, որքան նոցին իսկ եղբայրութեանցն հաստատեալ
բարեխօսութեամբն, սրբազան Հիմնողութեամբ Պատարագացն և հաւատարիմ
Կառավարութեամբն զեղադարձեալ պայծառանայ: Եւ զի զարով մեր այսր Ի
տես սիրելի Աղգականաց և բարեկամաց մերոց. և ունելով առ այս ևս զյանձ-
նարարութիւն յԱմենապատիւ կարգապետէն տեղույս, բարեպաշտուհի և Ի
Քրիստոս սիրելի Տանտիկնայցն նորաչէն Հայաքաղաքիս մեծ փառաքանօք խըն-
դեցելին Ի մէջ ի զեղբայրութիւնն ընդ անուանադրութեամբ Սրբուհւոյն Աննայի
Մօր Ամենօրհնաւ միշտ Կուսին Մարիամու Աստուածածնին, զոր Ի վաղուց հետէ
ունել փառաքէին, սահմանել և կանօնօք հաստատել յանձն առնուաք: Վասն
որոյ մեք Ի յանձնուցանել զՆերմեռանդութիւն հաւատացեալ ժողովրդեանս ար-
տօրիկ դէպ յերկոց Երանեալ Ժնօղան Ամենասուրբ Կուսին, Յովակիմ և Աննայի,
զիջեալք Ի բարեպաշտ մաղթան նոցա զեղբայրութիւնն Սրբուհւոյն Աննայի,
վերոյդրեալ Տանտիկնայց և Քերց և եղբարց սահմանել, կառուցանել և հա-
տատել յանձն առաք, որպէս արդէն իսկ յանձնարական և զօժիսաբական Զե-
ղինապետութեամբ մերով, զնոյն եղբայրութիւնն Սրբուհւոյն Աննայի Ի մեծադոյն
փառս Ամենակարօղին Աստուծոյ և Ի պատիւ Երանուհւոյ միշտ կուսին Մա-
րիամու Աստուածածնին որ Ի Հայաքաղաքս է, սահմանեմք, կառուցանեմք և
հաստատեմք և զի եղբայրութիւնս այս զամենայն իրաւուն և զազատութիւն
որպէս և այլք ճշմարիտ և օրինաւոր եղբայրութիւնք ունին միշտ և յամե-
նայն ուրեք ունիցիք, այսու կոնդակաւ վճռեմք և զսա ընդ ստորագրեալ կա-
նօնօք և զարտաւորութեամբն ստորագրեմք, ըստ պատշաճին զոր յԱռաքե-
լական սուրբ Աթոռոյն Հոռմայ ունիմք: Յորդորելով Ի Քրիստոս զամենայն
Գորքս և զեղբայրս մի ըստ միովք, զի զպարտաւորութիւն իւրեանց անխափան

Տէր Ստեփաննոս Կերբարի մէջ մեծ յաջողութիւն գտնելէ յետոյ՝ կ'իջնէ Պաշփալով. «Գերապատիւ լեհացի Ստեփաննոս Վարդապետն, կը դրէ Հ. Մանուէլ, նախ ի Կերլա եւ ապա աջմ աստ, զբազում բարեգարդ փառն հաստատել է եւ հաստատէ՝ Եղբայրութիւն Սրբոյն Գրիգորի եւ Սրբուհւոյ Աննայի՝ վասն կանանց, հանդերձ զանձանակով, եւ բազումը գրեցեալք են եւ սքին. եւ ի Ս. Աթոռէն ներդրութիւն բերելոց է վասն ապախտեացն»⁵⁴:

Պատմագէտ Տէր Ղուկաս Աւետիք Վրդ., հեղինակ մեզմէ յիշուած Եղիաբարէթուպոսոյ մենագրութեան, Տէր Ստեփաննոսի կը վերադրէ ոչ միայն երեք՝ այլ սեյ Եղբայրութիւններ, այսինքն՝ Ս. Երրորդութեան, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, Աննայի եւ Յովակիմի, Միքայէլ Հրեշտակապետի, Աստուածամօր Վերափոխման եւ Քրիստոսի Հարչարանքներուն: Աւելի ուշ նոյն քաղաքին մէջ հաստատուած են ուրիշ երեք Եղբայրութիւններ, Վարդարանի (հիմնուած 1733ին), Ս. Ստեփաննոսի (1738ին) եւ Ս. Յովսէփի (1779ին): Բացի ասոնցմէ դեռ կային Ս. Յովհաննէսի եւ Ս. Հարորդութեան Եղբայրութիւնները⁵⁵:

Հ. Մանուէլ Վրդ. օգտուած է Ստեփաննոս Լեհացիի այցելութեանէն: Անոր հաւանութեամբ է որ տեղւոյն աղաքիյնները որոշած են՝ եկեղեցւոյ եկամուտին երկու երրորդը յատկացնել ակադ. քահանային, Տէր Յովհաննէսի, մէկ երրորդը՝ Տէր Մանուէլ Գրիգորեանի, օգնական քահանային. «բայց Տէր Յովհաննէս երկու մասն առնելուն՝ հոգայ զՀայր Մանուէլն, կերակրով, ըմպելիով, լուսացրով եւ այլն»⁵⁶:

Եիշեալ Եղբայրութիւնները ունեցած են արդիւնաւոր գործունէութիւն, ու նոյն հոգին Կերլայէն ու Պաշփալովէն անցած է նաեւ Ճուրճովի Հայոց: Մոնկոթ Քրիստափոր պատմաբանին համաձայն՝ Ճուրճովի եկեղեցւոյ շինութեան նպատակն էր Ս. Երրորդութեան, Վերափոխման եւ Ս. Ստեփաննոսի Եղբայրութիւնները: Բարեպաշտ ընտանիք մըն ալ, Յովհաննէս Նիզովի լուսիկին, շինել տուած է եկեղեցիին աշտարակը, որուն արձանադրութիւնը այսօր ալ կը վարդապետի. իսկ Յովհաննէս Վազարեան ընտանիքն ալ շինած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչիի մատուռը⁵⁷:

կատարեցնեն միշտ, եւ ջերմեանդք ի բարեգործութիւնս հղեցին. որպէս զի բարեխօսութեամբ Սրբոյն Յովակիմայի աւ Աննայի արժանապին երկնային Եղբայրակցութեամբն ընդ ամենայն սուրբա ի միասին զուարճանալ: Ամէն»:

54. Հ. Մանուէլ՝ Պաշփալովէն, առ Միսիթար՝ Աբբայ Վենետիկ, 1729 Հոկտ. 25:

55. ԼՈՒՓԱՆ, Ժամամակագրութիւն, էջ 117-119:

56. ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հայք յԵդես., Հտ. Ա, էջ 55:

57. ՍՈՆՈՒԹԻ Ժամամակագրութիւնէն կը թարգմանենք հաստուած մը. «Հ. Հոկտ. 1728ին Ճուրճովի ժողովրդապետ կ'անուանուի Տէր Սիմէոն (Թորոսեան): Սա տեսնելով որ հեղեցիին շէնքը անբաւարար է հաւատացնելներուն համար,

Հայերու մէջ ծաղկած բարեպաշտական աշխարհայայտութիւնները՝ Հ. Մանուէլի օրով աւելի կը բարդաւաճին: Նոյն պարուն նման քաղաքական շարժումներ յաճախակի էին՝ Հայերը հիւրընկալող հունդար ժողովուրդին մէջ, որոնք կը խօսէին Սատուածամօր հրաշագործ պատկերի մը մասին, որու աչքերէն կը հոսէր արցունք⁵⁸:

Հ. Մանուէլ կրկին անգամ մտնելով Պաշտօնային բարեպաշտ հասարակութեան մէջ, անշուշտ անդրադարձած ըլլալու էր անոնց ջերմեռանդութեան աստիճանին. եւ իրապէս անոնք պատրաստ էին իւրացնելու այն հոգեւոր անունը՝ որ իրենց պիտի ջամբէր նոր հասած հոգեւոր հովիւը:

Կանդաւարաւոր Հ. Մանուէլ որ ծխական փոփոխութիւններ ալ կատարուած են Պաշտօնային մէջ: 1724ին Ս. Աթոռը հարց կու տար Մխիթար Աբբասօր, թէ Ս. Ղազարի ու առաքելութեան զրկուած միաբաններ՝ ի՞նչ ձեւով կը վատարեն հայրական արարողութիւնները, եւ թէ ի՞նչ փոփոխութիւններ ներմուծած են հոն: Մխիթար Աբբասօր պատասխանը վերջապէս՝ թէ ո՛չ մէկ փոփոխութիւն թողարտած է ձայնաւոր պատարարդին մէջ, իսկ թիւ արատարարդին համար՝ կը հետեւին այն սովորութեան եւ արարողութեան՝ որ կը կատարեն հայ կաթողիկէ բոլոր քահանաները, որոնք արատարարդի ատեն Ս. Հաղորդութիւնը կը բարձրացնեն Առեփ կերէֆէն անմիջապէս յետոյ, ու նման մանր փոփոխութիւններ⁵⁹:

Այս թողարտութիւններուն գլխաց՝ Հ. Մանուէլ ըլլա՛յ Վիեննա ըլլա՛յ Պաշտօնով, կը ջանար հետեւել վաճառի սովորութիւններուն. «Եստ լիցի, ղի Յուլիս ամսոյ 5 հասի ի Պաշտօնով... եւ ըստ արարողութեան սոցա առնել ակսա(յ). բայց ի Պէջն (Վիեննա) ըստ մեքոցս առնէի»⁶⁰: Հ. Մանուէլ Վիեննայի մէջ կրցած էր հետեւել վա-

ջանի մը անգամ հաւատացեալներուն կը ներկայացնէ եկեղեցին ընդարձակելու ծրագիրը. սակայն ո՛չ ոք կարենորութիւն կու տայ իր կոչին: Օր մը երբ Տէր Սիմէոն եւ քանի մը հաւատացեալներ կը պատրաստուին ուխտի երթալ Մարիացի սրբատեղին, մեկնէէ առաջ՝ Տէր Սիմէոն կ'ըսէ հաւատացեալներուն. Երեք օրէն ճամբայ պիտի ելլեմ, եթէ ինձի յիստանաք ընդարձակել եկեղեցին, դարձիս փոխանակ հոս գալու՝ կ'ողողում կերալ: Յաջորդ օրը հայերը ժողով գումարներով, կը ձեռնարկեն եկեղեցւոյ հիմարկէքին» (Արմեթա, 1904, էջ 227):

58. Պետրոս Աբրի համաձայն իրով զիւղին մէջ, ի ներկայութեան կաթողիկէ, օրթոդոքս ու բողոքական հաւատացեալներուն, Տէրամօր եւ Յիսուսի պատկերներուն վրայ տեսնուած են զրտիքի կաթիլներ, իսկ ուրիշ անգամներ նաեւ արցունքի կաթիլներ: Հայր Լաւրենտիոս Մենեշակի զրտիքը շորցնելով, յաջորդ օրը կը կրկնուի նոյն քերականը: Այս դէպքիս թուականն է 25 Փետր. 1730: Նման երեւոյթներ կը յիշուին նաեւ 1717ին, թաթարներու դաշին առաջ. (Պ. Աբրի, էջ 169-170):

59. AP, SOCG, vol. 117 (1724), pg. 89-91.

60. Հ. Մանուէլ՝ Պաշտօնովէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1729 Յուլիս 19:

նական արարողութեան ձեւերուն, բայց Պաշփալովի մէջ չէր կրցած նոյնպէս շարունակել. «Զայատարադն որպէս զոսոս առնեմ, ոչ բարձրացուցանելով յԱռէֆ կերէֆին, եւ այլն որք Հնետելին»⁶¹:

Լ. Մամուլ վրդ. հետեւող Տէր Ստեփաննոս Ռոշֆայի

Տէր Ստեփաննոս Ստեփանեան Ռոշքա, վեհաճաջ հոգեւորական, 28 Սեպտ. 1729ին կը գրէ Մխիթար Աբբա՛օր. «Գալով իմ այսր ի Դրանդիր/անիայ ի տես բարեկամացս, եւ յայց առնել եկեղեցւոյս Հայոց... ահա ես շնորհիւ Տեառն աւարտեցի զայցելութիւն իմ աստ ի Հայաքաղաքն Կեդրայ, եւ զկնի ասկաւ առուրց՝ չուելոց եմ յիպաշվարովն»: Ապա կը թուէ թէ փնչ բարեկարգութիւններ բերած է իր երկրին մէջ, Կասկցնել ուղելով թէ նոյնը պիտի ընէ նաեւ Պաշփալովի մէջ, «ստամադրելով դեկեղեցական իրա, ամենեցուն Հաւանութեամբն ի յերկրիս, թէ՛ կղերց եւ թէ՛ ժողովրդականաց՝ Հաստատեցաւ Նոր Տօմարն Հռօմէական, որպէսզի ո՛չ միայն Զատիկն, այլ եւ այլք Հանդիսաւորադոյն սօսնքն, եւս առաւել Սրբոց Առաքելոցն՝ միշտ ըստ Հռօմէականին շրջեացին, զորս փնքնին շարադրեցի (թէ՛ պէտ յառաջագոյն ունէի գրադում ինչ փ պատրաստի) զիբաասս, այսինքն ռուպրիզայս, զպղիւսակս եւ զՏօնացոյցն ինքնին, բայց անխախտ պահելով զծէան մեր»⁶²:

Բացի Տօմարի եւ Տօնացոյցի հարցերէն՝ ունէր իր «ստամադրելի» ջանքերուն մէջ նաեւ պահպանելու հաջող:

Ա. Տօմարն ու Ծիսարանը, ուր անխախտ պէտք էր պահուիլ հայկական ծէսին լինովը, բաւական տաժանների գործ եղած էր հոգեւորականիս, որ Հետամուտ էր նաեւ անոնց վաւերացումին եւ ասպատակողութեան, հոգալով նաեւ ծախսը: Երկար տեսած է հրատապողութեան, հոգալով նաեւ ծախսը: Երկար տեսած է հրատապողութեան բանակցութիւնը, որու մասին Երկարել ջնքը կրնար, եւ հուսկ միացած է իբր ձեռագիր՝ մինչեւ օրս: Յաջորդաբար նոյն հարցը քննութեան ենթարկուած է Հռօմի կողմէ⁶³:

Բ. Ստեփաննոս Ռոշքա Տօնացոյցին մէջ այլ ուզած է բերել նոր արատաւոր փոփոխութիւն մը՝ նկատմամբ Առաքելախնդրու սօսին, որովհետեւ նոյնը սովորութիւն եղած էր արդէն Լեհաստանի մէջ, եւ դիւրաւ կրնար յարմարել հունգար լատինածէս համայնքին հետ բնա-

61. Լ. Մամուլէ՝ Պաշփալովին, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վեներիկ, 1730, Մարտ 8:

62. Ստեփաննոս Վրդ. Ստեփանեան՝ Կերլայն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վեներիկ, 1729 Սեպտ. 28:

63. Տես Հանդէս Ամսօրեայ, Վիեննա, ԿԳ. տարի, 1040, էջ 48-49: Տես նաեւ Ձեռ. Ս. Ղազարու, Թ. 713 (Մաշտոց Լեհաստաց, 1728 տարւոյն): AP, SC, ARMENI, vol. 10 (1735-1740), fol. 72-79; SOCG, vol. 131, fol. 266v; vol. 132, fol. 244:

կող հայերուն: Միայն հարիւր տարի ետք թրանսիրլանդոյ հայու-
թիւնը կ'ոնենայ տպագրուած Տօնացոյց, նոյն տարիներու թեմա-
կանին լանդրանքին վրայ, ու տպագրութիւնը կը կատարուի Վենե-
տիկ, 1824ին⁶⁴:

գ. Պահքերու պահպանման մասին 1718ին հարցեր ծագած էին,
որոնց լուծում մը տալու համար՝ Վենետիկի Ս. Յաչ եկեղեցւոյ հո-
գաբարձուն մինչեւ թրանսիրլանդա դրկուած էր Ս. Աթոռի կողմէ:
Յաջորդաբար երբ Տէր Ստեփաննոս Ռոչքա լուծումներ կ'առաջարկէ,
դիւրաւ ընդունելութիւն կը քսնէ հայերու կողմէ, ապալայ դործնա-
կան կէտեր մը կը մնան դժուարին. «Իմ Գերջարեւելի Հայր, կը դբէ
Հ. Մանուէլ Մխիթար Աբբաճօր, յորժամ եկն աստ Ստեփաննոս
Վրդ.ն, աատտիկ հրամանաւ պատուէր հետ ժողովուրդեանն՝ զի զա-
բաթն նաւակատիս կերիցեն, եւ զչորեքշաբթի ով կամի զմիս կերիցէ,
եւ ով կամի զնաւակատիս: Այժմ ժողովուրդն են ի տարակուսի թէ
պինչ առնելոց են, պի ոչ վարեն զչորեքշաբթին ուսեղ (միս) ընդդէմ
խղճատանաց, թէեւ զաբաթն արահիրեն վասն երկիւղի հրամանաց:
Պիրովն տեղւոյս աղայէ՝ զի զմի ճար որոնիցի կուհեմութեամբ կամ
ի յԱթոռոյն կամ յարթէ հնարիւ, պի երկպառակութիւն լինի»⁶⁵: Ան-
տարակոյս կար երկուսութիւն, ու կծու կը համարինք Տէր Մինաս
Պարոնեանի վատարած դիտողութիւնը. «Լուայ թէ, կը սբէ Մխի-
թար Աբբաճօր, Տէր Լստեփանն լեհացին եկեալ ի Դրանսիրլանդայ՝
բաղած ինչ փոփոխութիւն եկեղեցական, որպէս է սովորութիւն հա-
յոց վարդապետաց, եղեալ իցէ, մինչ պի եւ չուսեղն մտոյ ի շարաթի՝
ի ներքոյ քանադրանաց հրամայեալ իցէ, եւ այլն, ժողովելով զդրա-
մա՝ չուեաց ի օթեւանս իւր: Մտկ ասի թէ Հ. Մանուէլն ամենայնիւ
լուեալ իցէ»⁶⁶:

Իրականութեան մէջ լուռ չէր կեցած Հ. Մանուէլ, այլ իր հե-
ղահամբոյր բնութեան համաձայն սրած էր Մխիթար Աբբաճօր՝ ըս-
պասեով լուծումին, միաժամանակ առանց խոսովութեան՝ առաջ տա-
նելով իր քարոզութիւնը: Հ. Մանուէլ կը հետեւէր ժողովուրդին մէջ
արմատացած հին ու նոր սովորութիւններուն, նիստուկացին եւ օ-
րէնքներուն, ջանաբով պահել աւանդութիւնները, առանց ինքն իր
կողմէ քան մը աւելցնելու: Գիտե՞ք պատմութենէն թէ այն տարի-
ներուն, երբ Հ. Մանուէլ քացաւոյաժ էր քարաքէն, քանի տարա-
ձայնութիւններ, երկպառակութիւններ, մինչեւ իսկ կոռւներ պատա-
հած էին. մինչ իր ներկայութեան՝ մթնոլորտը ամբողջապէս խաղա-

64. Ստեփաննոս Վրդ. Ստեփանեան՝ Կերլայէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1730 Մարտ 4:

65. Տեւ Ծանօթ. Թիւ 61:

66. Հ. Մանուէլ՝ Պաշտալովէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1730 Օգոստոս 18:

ըած էր, առանց Հոռմի կամ քաղաքական իշխանութիւններու միջամտութեան :

Հ. Մանուէլի թոյլտուութեան կրնանք վերադրել փոքրիկ փոփոխութիւն մը, կատարուած 2 Ապրիլ 1731ին: Կը կարդանք արձանագրութեան մէջ. «Որոշուեցաւ որ 6 Յունուարին, Յայտնութեան հետ տօնուած Մենդեան առաջին գլխերը, ութը Եղբայրութիւններու նախադահները եւ երկու տիրացուներ՝ Աստուածամօր պատկերը առած երթան Երզնիլ, նախ քահանաներու, ապա թաղականներու եւ դատարներու տունները: յետոյ երկու խումբի թափնուելով՝ երթան ողջունելու ժողովուրդը: Ասացուած նուէրները թափնուին իրարու մէջ, այնպէս որ երգիչներու 12ական եւ միւսներուն 10ական ոսկի տրուի»⁶⁷:

Նոյն տարիներուն Պաշփալովի մէջ կը սահմանուին քարեկարգական օրէնքներ, որոնց մէջ պարզ է արդիւնք ունէր նաեւ Հ. Մանուէլ՝ իր խրատներով եւ քարոզներով: Այսպէս, եղեղեայ պառագանով շըր ղիլը, որ պատկը մը նկատուած էր եւ իշխանութեան խորհրդանիշն էր, կը վերադարձուի քաղաքի դատարանին: Պանդուները պիտի ենէր, կը վերադարձուի քաղաքի դատարանին: Պանդուները կը դրուին դիթարկուէին որոշ առաքանքի մը: Նմանապէս օրէնքներ կը դրուին դիթարկութեան պէջմ, սահմանափակելով դիինի վաճառելու ժամերը: Կանոններ կը սահմանուին՝ եկեղեցւոյ շիրիմին մէջ թաղուելու մասին⁶⁸:

Այլեւայլ հարցեր

Ա. Հ. Մանուէլի թէ՛ կրթական եւ թէ՛ քարոզչական առաքելութեան ընթացքին, Տէր Յովհաննէս քահանայ միշտ նեցուկ դերը կատարած էր: Այս լարի եկեղեցականին մահը, պատահած 17 Մարտ 1731ին, անշուշտ մեծ ցաւ եւ դառն պիշտ պատճառած էր թէ՛ Հ. Մանուէլի եւ թէ՛ ամբողջ ժողովուրդին⁶⁹:

67. ԼՈՒՐԱՅ, Ժամանակագր., էջ 142-143:

68. ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հայք յեղիս., Հտ. Ա., էջ 23-26, 29-31:

69. Տէր Յովհաննէս ԲՃԻ. Խաչէպէտի, ձեռնագրուած է 1708ին Աւստրիոյ Նոյս. Ժամանակագր., Հտ. Ա., էջ 268: ԼՈՒՐԱՅ, Պատմ., էջ 80): 23 տարի պաշտօնավարած է Պաշփալովի մէջ, Երբեմն վարեւոր ժողովներու համար երթալով Կերլա: Իր անունը արձանագրուած է ոչ միայն ժողովներու արձանագրութիւններու մէջ, այլ նաեւ 1723ին նորակառոյց եկեղեցւոյ դրան վրայ: Ունեցած ընտանիք է երեք զաւակ. Մարթիէս (հմտ. Տէր Յովհաննէս Պաշփալովէն, առ 22 Մանուէլ վանեակի, 1723 Յունիս 8), Լուիս (հմտ. ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հայք յեղիս., Հտ. Ա., էջ 113), եւ Մարիամ (հմտ. Մայր ցուցակ մկրտութեանց Պաշփալովի. ձեռագիր տետր Զիքի Վտորի): Տէր Յովհաննէս կը վախճանի 17 Մարտ 1731ին:

Տէր Թովհաննէսի վը յաջորդէ Տէր Մանուէլ Գրիգորեան, որ ժամանակին իբր «Նորունծայ քահանայ», 34 տարեկան հասակին սենեկակից կ'ըլլայ Հ. Մանուէլին⁷⁰ :

Աւետիքը Լուքաչի համաձայն, Տէր Մանուէլ Գրիգորեան նկատուած էր վերջին եկեղեցականը այն չարքին՝ որոնք ժամանակաւոր կերպով պաշտօնաւարած են : Յաջորդը ախտի ըլլայ Տէր Մինաս Խընկանոսեան, որ ստիւալին կիսաաքակաւ էր՝ Հռոմի Ուրբանեան վարժարանին մէջ⁷¹ :

Բ. Պաշփալովի հայերը Տէր Թովհաննէս քահանայի մահէն քանի մը օր ետք, ծխական եւ ալ նիւթերու մասին ժողով մը կը գումարեն՝ 26 Մարտ 1731ին : Գրիգորեան իր մենադրութեան մէջ երկար նկարագրած է այդ ժողովը, ուր քննուած է նաեւ Տոմարն ու յարակից նիւթեր : Ժողովականներու գլխաւոր նպատակն էր, մըղուած աղքատին արժանապատուութենէ, միեւնոյն վարդն ու կանոնը տեսնել շրջակայ բոլոր հայ հասարակութիւններու մէջ : Պաշփալովի բարեպաշտ ժողովուրդը իր որոշումները ընդունելի դարձնելու համար, աղբու եւ գորաւոր քաջատրութիւններ դործածած է, սակայն խորքին մէջ միայն մէկ նպատակ կը հետապնդեն, այն է՝ իրենց ծխական սովորութիւնները աքաղաղել շրջակայ հայ հասարակութիւններու վրայ⁷² :

Հ. Մանուէլի հետ մենք ալ շատ կարեւորութիւն չենք տար եղած գումարումին, որ տուտ ծխական եւ սովորութիւնները վերամշակելու համար գումարուած էր : Յաջորդաբար հայերը ինքնակամ կը դիմեն Հռոմի, որպէսզի հետեւին Հռոմէական Տոմարին⁷³ :

Գ. Բարի վանականին առաքելական ջանքն ու յաջողութիւններու համբաւը կը տարածուի Թրանսիլանիոյ տաճարներէն անդին, ու Գրայովայի հայկական փոքրիկ գաղութէն հրաւէր կը հասնի⁷⁴ : Գրայովայի հայերը նախ կը դիմեն Թրանսիլանիոյ թեմական Եպիսկոպոսին, որ իր վարդին, 8 Հոկտ. 1731 թուակիւր նամակով՝ կը խնդրէ Հ. Մանուէլի հաւանութիւնը, քանի Կերլայի քահանաներէն ոչ մէկը յարմար կը դատէր այդ գործին : Գրայովայի աղքատիները այս ուղղութեամբ արդէն գրած էին Կերլայի գատաւորին եւ 12 Ժերիրուն : Հ. Մանուէլ պատասխանելով թեմականին, կը թեւադրէ որ նա փնըր

70. ԳՈՒԿԱՍ, Հայք յեղիս., Հտ. Բ., էջ 45:

71. ԼՈՒԿԱՍ, Ժամանակագրութիւն, էջ 107-108:

72. ԳՈՒԿԱՍ, Հայք յեղիս., Հտ. Բ., էջ 164-168:

73. AP, SOCG, vol. 132 (1731), fol. 244; AP, ACTA, 1731, n. 429.

74. Հ. Մանուէլ՝ Պաշփալովէն, առ Միքայի Աբբայ՝ Վենետիկ, 1731 Հոկտ. 27:

բարհաճի դիմել պատկան անժառերներուն, որպէսզի ասանայ պէտք եղած հրամանները⁷⁵ :

Ամէն պարագային Գրայովայի հայերուն խնդրանքը կը փակուի անյաշողութեամբ, եւ այդ հեռաւոր զարդովի հայերը՝ կը զրկուին Մխիթար Աբբահօր եւ իր աշակերտներու խնամքէն : Թողունք որ Գրայովայ Պաշտօնովէն հեռու էր 200 փլումեդը⁷⁶ :

Դ. 1731-2 տարիներուն միշտ աւելի զգալի վերջան տնտեսական աննպաստ պայմանները, քաղաքին մէջ վերնահանրանայ աղուծիւնը եւ անդորոճութիւնը : Այս կացութեան մէջ, որ հաճելի մթնոլորտ չէր անշուշտ, կը ծաւալի նաեւ տեղատի մանուկներու յաճախակի մահը⁷⁷, որ մեծապէս կ'ազդէ Հ. Մանուէլի ֆիզիքականին վրայ : Առաքելին միակ մխիթարութիւնը կը մնար հովուական յաշողութիւնը. 1732ի Զատիկի տօնին՝ հարիւրի չափ հաւատացեալներ կը կատարեն խորհրդական խոստովանութիւնը. ասիւրյն քանի մը հոգի վը մնան անտարբեր : Հ. Մանուէլ խանդավառ քարոզի մը պահուն, որպէսզի զգաստացնէր այդ անտարբերներն ալ, կը գործածէ ուժեղ քաջատրութիւն մը, ըսելով թէ պիտի ստիպուի հրաժեշտի ողջոյնը տալ ու հեռանալ քաղաքէն⁷⁸ :

Այս խօսքերը ծանր կ'ու գնան ու կը յուզեն ունկնդիրները, մեծէն մինչեւ փոքրը. եղած քաջատրութիւնը կ'անցնի բերնէ բերան, իսկ Պր. Պետրոս Քէլեան 8 Սեպտ. 1732 թուակիրով՝ կը հասնի Մխիթար Աբբահօր : Մեծ վերջայ Մխիթարի զարմանքը, որովհետեւ չէր կրնար բնութեւն թէ ի՞նչպէս Հ. Մանուէլ նման քաջատրութիւն ըրած ըլլայ ժողովուրդին՝ առանց քաջայայտ հրահանգ տուած ըլլալու իրմէ. ուստի իր զարմանքը կը յայտնէ նոյն Բէլքեանին՝ գրելով. «Եթէ ձեռ հրամանքն ոչ կ'ամփոք դնա՝ լաւ է, սարճուցէր առ մեզ, եւ եթէ ինքն ոչ կ'ամփոք կալ աջըր՝ գրեացէ առ իս պապառճառն, եւ ես հրաման տամ նմա գալ առ մեզ» : Մխիթար մտածող որ Հ. Մանուէլի այդ խօսքերը արդիւնք ըլլան Ժերութեան եւ վաթ մեղաւորագոտութեան, ջերմապէս կը խնդրէ Բէլքեանէ. «ով անիւրի եւ աչաց լոյս եղբայր, յանձնեմ հրամանուցդ լաւ հող տանիլ Հ. Մանուէլին, զի մի՛ դուցէ ի ժամանակի Ժերութեան ցաւապար լիցի, եւ տրտմութեան տարով պանծն՝ նաեւ ի վեհաց զրկեացի»⁷⁹ :

75. Անդ :

76. Այս զաղութի մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ կարելի է գտնել Աթո Պետրոսի յիշեալ գործին մէջ, էջ 172-173 :

77. Հ. Մանուէլ՝ Պաշտօնովէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վնեատիկ, 1732 Ապրիլ 13 :

78. Հ. Մանուէլ՝ Պաշտօնովէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վնեատիկ, 1732, Հոկտ. 24 եւ 28 :

79. Մխիթար Աբբայ՝ Վնեատիկէն, առ Պետրոս Քէլեան՝ Պաշտօնով, 1732 Հոկտ. 11 :

Հ. Մանուէլ տեսնելով որ գործածած հռետորական ձեւը խոռված է հոգիները, որոնց մէջ նաեւ քիչ Հիմնադիրը, 28 Հոկտ. 1732 թուակիր նամակով կու տայ ամբողջական բացատրութիւնը. «զայս պատճառ բարեւ մնայի, զոր չուեալ է Տէրդ իմ, սապէս եղեւ. զի ընդ խօսելն իմ զխրատական փնջ քի յամպիտնէ (ըստ խնդրոյ ոմանց), այնպէս ոճ բանի եկն՝ որ ասացի. Ուլ ժողովուրդ, քաղմիցս այս ինչ եւ այն ինչ խօսեցեալ եմ, աւ տեսանեմ զի ոմանք քի ձէնջ ո՛չ զդատարնալով տակաւին՝ յամարուք, (զի ոմանք զդատարնալ խոստովանութիւն ոչ էին արարեալ) : Արդ, եթէ այսպէս առնէք, ոչ հնազանդելովն ձեր խրատու քաղմիցս, որ քի բերանոյ Բրիտանիա եւ Եկեղեցւոյ խօսի, զիտարջիք զի ահա մերձ է օր զնալոյ իմոյ, միայն սպասեմ դատարան Վերպ. խնկանոսեան Տէր Մինասին. ուրեմն կայցէք բարով : Եւ ընդ լսելն զայս՝ ուղղեցան նոյն անձինք եւ եկեալ առին զարձակումն : Բայց Ա. (զաչա) Պ. (խորոսն) առանել երկրւոյն սոյն ճշմարտանման խօսեցաւ, իսկոյն... զերեւ էր իւր նէքօղին, եւ Տէրդ իմ անտի լուսարջ»⁸⁰ :

Տարակոյս չկար որ զէպի ծերութիւն կը գիտէր Հ. Մանուէլ, ու ծերութեան հետեւանքով չէր կրնար հետեւիլ շուրջը պատահած դէպքերուն : Այսպէս վանտեսէ կամ կը մոռնայ զբոլ Միխիթար Աբբահօր՝ թէ Տէր Մինաս Թորոսեանի մասին ժողովուրդը որքան աննպաստ կը խօսի. Հ. Մանուէլ կը գրէ միայն թէ իր հետ լաւ կը վարուի⁸¹ : Լուրեր չի տար գաղութի կեանքին մասին, թէ Կերլայի ժողովուրդը որքան գեղեցիկ ցոյց ըրած էր 1733ին, տալով վոկիլ գումար մը ճորճոյի ժողովրդապետութեան⁸² : Լուր չի տար որ Հայերը 1732 Յուլիս 16ին գեղեցիկ մատուռ մը կը կանդեն Կերլայի մէջ, քի իշատակ Ս. Աննայի, նոյն անունով Տիկնանց Եղբայրութեան աշխիւ ձեռնարկով⁸³ : Այս նոր շինուած մասը յաւելուած մըն է Սողոմոնեան կոչուած մատրան, որու վրայ մինչեւ այսօր կանգուն անացած է շինութեան արժանազութիւնը⁸⁴ : Նամանապէս յոռութեամբ կ'անցնի հոնաւար ժողովուրդի վատարած պանազան մեծոյի ձեռնարկներուն մասին, ինչպէս զոյգ մենատաններու, Դոմենիկեան կրօնաւորներու եւ Ուրսուլա կոյսերու գործունէութեան մասին, Պաշտօնալոյի մէջ կատարուած զանազան շինութիւններու նկատմամբ⁸⁵, եւ կամ Միպին քաղաքի մէջ գումարուած երկարատեւ ժողովներու մասին⁸⁶ :

80. Հ. Մանուէլ՝ Պաշտօնալոյն, առ Միխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1732 Հոկտ. 28 :

81. Անդ :

82. ՍՈՆՎՈԹ, Ժամանակագրութիւն, Հտ. Բ, էջ 480 :

83. Անդ, էջ 416 :

84. ԳՈՒՐԻԿԵԱՆ, Դրանա. Հայոց Միտր., էջ 207 :

85. ԼՈՒԻՍԷ, Ժամանակագրութիւն, էջ 65 :

86. ԱՐՕՐ ՊԵՏՐՈՍ, Անդ, էջ 174-182 :

Այս բոլոր թերութիւններով հանդերձ, կու տայ յորքեմն հետաքրքրական լուրեր. այսպէս 1733ին կը գրէ. «Միսիօնար Մինաս Վրդ. (Պարոնեան) եկն աստ եւ մեծազոյն ծախիւք երբեք աստ զքաղաքապետաց զերիս մեծազոյն իշխանս Ալամանեաց, որպէսզի զտալլիմայն առնալ ի կայսերական դրանէ՝ հռչակիցէ. եւ հղեւ: Բայց Կոնստանդուպոլսէն ապա խոչընդակ հղեւ ընդ ամա՝ վասն ոմանց տեղեաց եւ դաշտի, քայց հաւատամ թէ վերջն յաղթանակելոց են տեղացիք»⁸⁷:

Առաջիկայան վերջին գիգեր

Հ. Մանուէլ Վարդապետ, ինչպէս իր առաջելութեան սկիզբը, նոյնպէս ալ վերջաւորութեան, ջանացած է նոր վոչումներ գտնել Ս. Ղազարի մենաստանին համար:

1733 տարւոյն ընթացքին, երեք պատանիներ կը ներկայանան Հ. Մանուէլի: Առաջինն անունն էր Յովսէփ, ծնած ձուրճով, ծանօթ Միսիթար Աբբազօր: Պատանին «եկն առ իս, խնդրելով զի թէ հնար իցէ՝ կոչեացէ Տէրութիւնդ»⁸⁸:

Երկրորդ պատանին, որու անունը չի յիշատակեր Հ. Մանուէլ, Կերբաջի էր, Տէր Մինաս Թորոսեանէ առջարկուած, 18 տարեկան, բարձրահասակ «բառ չափաճցութեան Հայր Գրիգորին եւ յոյժ բաղձացող ուսման, որչափսոսութեան քոսինքն ի յերեսէ փայլէ, հեղ, խոնարհ, քայց միայն ի ամաչելոյ քայլքս եւ շտապ»⁸⁹: Ուսումնական իրաւով պատանին աւարտած լլլալով՝ քերականութեան առաջին մասը, Հ. Մանուէլ հարցին լուծումը կը թողու Միսիթար Աբբազօր խոհեմութեան:

Երրորդ պատանին հաւանաբար Պաշխալովէն էր, Աստուածատուր անունով, որու մօրաքոյրը կը հակառակէր պատանիին մեկնումին, խնդրելով Պր. Պետրոս Բէլեանէ որ արգելք ըլլայ: Կը միջամտէ Տէր Մինաս (Թորոսեան), որպէսզի պատանին ճամբայ ելլէ դեպի Վենետիկ, վատաճ ըլլալով որ ան Միսիթարի մօտ պիտի գտնէ հարկաւոր առաջնորդութիւնը: Այս բոլոր մանրամասնութիւնները Հ. Մանուէլ կը հաղորդէ Միսիթար Աբբազօր, խնդրելով որ հաճի նամակ մը գրել Պր. Պետրոս Բէլեանի⁹⁰:

Միսիթար Աբբազօր Երէց աշակերտներէն Հ. Եղիա Մարտիրոսեան, 1732էն ի վեր կը պաշտօնավարէր Պեղկրատ, իբր «միսիօնար եւ հողաբարձու»⁹¹: Հ. Եղիա տնտեսական ղեկավարութեան մատնուելով՝

87. Հ. Մանուէլ Պաշխալովէն, առ Միսիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1733 Նոյեմբեր 19:

88. Անդ:

89. Անդ:

90. Անդ:

91. Միսիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, առ Հ. Եղիա՝ Պեղկրատ, 1733 Յունուար 31:

կը խորհի դիմել Հ. Մանուէլի, հանդանակութեան մը ձեռնարկելու համար: Հ. Մանուէլ նկատած զանազան պարարեաներ, բոլորովին անպատեհ կը նկատէ նշած առաջարկը, մանաւնդ որ ժողովուրդը, «ձանձրացեալ են ի տարօյ», մանաւանդ որ իրենց նորաշէն Եկեղեցւոյ զանաւարտունն անդամ՝ տակաւին չէին աւարտած⁹²:

Պատերազմի սարսափը

Այն տարիներուն որ Հ. Մանուէլ կը պաշտօնավարէ Պաշտօնավի մէջ, քացի անտեսական նեղութեան՝ քաղաքը կ'ապրէր սարսափի տարիներ, շրջակայ պատերազմներու պատճառով: 11 Փետր. 1734ին Հ. Մանուէլ կը դէմ Մխիթար Աբբաւօր, թէ ժողովուրդը սաստիկ վախացած՝ սկսած են պարպել տունները, փողոց նետելով սուկորդ կահ-կարասիները, գիշեր ցերեկ վախի մէջ ապրելով: Կը պատմէ նաեւ թէ ինչպէս ինքը անալատի կը ջանայ հանդարտեցնել ամէնքը, «եւ ամենայն կիւրակէի հանդիսապէս դնել զօսողքանցեայն (Ս. Հաղորդութիւնը) ի վերայ բազմոցի» խաղաղութիւն լինելովով Աստուծոյ⁹³:

Շատեր առանց պատճառի, իրենց զբնատեղէններն անլամ կը փոխադրեն աւելի ապահով տեղեր, «եւ մինչեւ ցարժմ, կը դէմ Հ. Մանուէլ 3 Յուլիս 1734ին, ոչ մնաց ոք ի մէջ կրօնից (իշխան) եւ ոչ ի մէջ մէմիշ (ազնուական) կոչեցեալ ազնիւ անձանց՝ որք ոչ մուծին զզեհաստ իւրեանց ի ամբարդոյն լոբաբարբայ»: Հ. Մանուէլ տեսնելով ժողովուրդին վրդովումն ու վրդովքը՝ կը քաջարեմ յատկապէս փրճապանները, որպէսզի շարունակեն աշխատիլ, «եւ նոքա, կ'աւելցնէ նոյն նամակով, հնազանդեալ վտանգա՝ ոչ կալան եւ ոչ ինչ. եւ ապա եղեւ հիացումն բազմաց, եւ բազումք սորջացեալք՝ ափսոսան, թէ զիս՞րդ մեք յիմարացեալք ախարան դրամ մախնելով առաքեցաք զմեր թանկ հազուստն...»: Միջանկեալ Հ. Մանուէլ ալ կ'ունենայ շուտ-ուտի պահ մը, ու կը դիմէ Մխիթար Աբբաւօր⁹⁴. աջապէս միշտ

92. Տես Եանթ. Թիւ 87: Դիտելի է որ մինչեւ 1734 Պաշտօնավի նորաշէն եկեղեցւոյ զանաւարտունը փայտաշէն էր (հմտ. Հ. Մանուէլ առ Մխ. Աբբայ, 1734 Փետրուար 1):

93. Հ. Մանուէլ՝ Պաշտօնավին, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1734 Փետրուար 11:

94. «Բայց աստ եղբարքն բնաւ զախս եւ զկարասիս իւրեանց բաժանեցին ուր ուրք իմացեալ թէ դուցէ բերդօրայք հաստատը, մինչ ի գլխարկս կանանց ոսկեա փուկերովք եւ մարգարտեա զարդարուն քակեցին զբնաւ եւ արնպէս փախուցին: Այժմ միայն մի մի փեշկիր ծածկոցով փաթութեալք զգլուխս իւրեանց՝ զան յեկեղեցին ահիւ եւ զողովթեամբ միայն քարոզի՝ եւ պատարագի: Արդ ո՞ւմ կարեմ համարձակել ի սակոյ թէ՛ զայս զիմ ծանորոց զնստուկն եւ բարձեալ ընդ ձեռ տարէիք եւն կիմացուի: Աղաչայ Պետրոսն եւս այժմ թողեալ զքարաշէն տունն իւր, հանդերձ կնաւ եւ փառայիւքն զնացեալ է որպէս թէ ի տեղի ա-

կը դործէ գերբնական հոգիով, աշխինքն «գապադարն Տեառն յանձնեալ, թէ որպէս լինիցի՝ Տեառն կամք լիցի եւ ոչ մերն»⁹⁵ :

Երբ Մխիթար Արքաւորմէ կը հասնի քաջարեւական նամակ, ուր կ'աւետէր թէ յաղթած է Կարսը, Հ. Մանուէլ իր աղոթութեան համաձայն՝ հանդիսաւոր կերպով կը հաղորդէ չորը ժողովուրդին. «արդ ապառնեցի մինչեւ ցկերակէ, որ ամենայն ժողովուրդ յեկեղեցին դառնեցան. ծանուցի նոցա մի ըստ միոջէ դբերեալն, եւ պատճառեաց նոցա դմեծ խնդութիւն եւ ուրախութիւն. նաեւ երդեցաք Զքեզ Աստուած զովարանմեմք»⁹⁶ :

Հ. Մանուէլ Պաշփարով ղրկուած էր հինգ տարուան համար, եւ օրը օրին կը սպասէր անոր աւարտումին : 5 Յուլիս 1734ին կ'աւարտէր այդ պայմանաժամը, ու ինք 26 Մայիս թրուակիւր նամակով՝ ակնարկած էր անոր մասին Մխիթար Արքաւորմէ⁹⁷ : Իսկ Յուլիս 5 թրուակիւրով, Հ. Մանուէլ պաշտօնապէս կը խնդրէր հրաման՝ վերադառնալու Ս. Ղազար⁹⁸ : Սկզբնական շրջանին Հ. Մանուէլ կը վարանէր բացարձայն կերպով դրեւէ իր այս փափաքը⁹⁹, սակայն յաջորդաբար կը յայտնէ իր իսկական տրամադրութիւնը¹⁰⁰ :

Պաշփարովէն հեռանալէ առաջ Հ. Մանուէլ պէտք էր հաւաքել վիպական նամակներ՝ իր դործունէութեան մասին, յատկապէս քաղաքին ղրկաւոր անձերէն. քայքայ չհամարձակելով անձամբ կատարել, դարձեալ կը դիմէ Մխիթար Արքաւորմէ, խնդրելով որ ինք բարեհաճի նամակով ուղղել նոյնը՝ Աղաչա Նիկողոս Իսիդուր Պիրովէն, որպէսզի կարենար ուղատօրէն թողուլ երկիրը ու ճանաբողդել¹⁰¹ : Մխիթար հաւանորէն դրած ըլլալու է, սակայն չունինք անոր պատճէնը. ունինք ասկան Քաղաքապետին տուած «Վկայական կենցաղավարութեան»ը, Հ. Մանուէլի պաշտօնավարած տարիներուն մասին, որ դովապանքի եւ պնահատանքի յայտարարութիւն մըն է՝ ի նպաստ Հ. Մանուէլի¹⁰² :

պատասխին՝ ի Սիպին կոչեցեալ քաղաք, եւ միայն գծերունի մայրն իւր թողեալ ի տան եւ յորժամ դրօթալի Եովէլայի լուեալ, ի ահի Երկուդի եւ ի կասկածանք զցայք եւ զցերեկ. ուրեմն կարէք իժատութեամբ մակարեմել եւ առ իս զխրատ ինչ առաքելք» (Հ. Մանուէլ առ Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկ, 1734 Յուլիս 3):

95. Հ. Մանուէլ՝ Պաշփարովէն, առ Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկ, 1734 Յուլիս 3:
96. Հ. Մանուէլ՝ Պաշփարովէն, առ Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկ, 1734 Նոյեմբ. 17: Մխիթար Արքաւորմէ յիշեալ նամակը, 18 Սեպտ. 1734 թուակիւր, կորսուած է. անոր բովանդակութիւնը քաղած ենք Հ. Մանուէլի դրած նամակէն:

97. Հ. Մանուէլ՝ Պաշփարովէն, առ Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկ, 1734 Մայիս 26:

98. Հ. Մանուէլ՝ Պաշփարովէն, առ Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկ, 1734 Յուլիս 5:

99. Հ. Մանուէլ՝ Պաշփարովէն, առ Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկ, 1734 Փետր. 11:

100. Հ. Մանուէլ՝ Պաշփարովէն, առ Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկ, 1734 Մայիս 21:

101. Հ. Մանուէլ՝ Պաշփարովէն, առ Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկ, 1734 Մայիս 26:

102. Հ. Մանուէլ՝ Պաշփարովէն, առ Մխիթար Արքայ՝ Վենետիկ, 1734 Օգոստ. 6:

Թրանսիրլանդիոյ Եպիսկոպոսը իմանալով Տէր Նիկոլ Կերլացիէ Հ. Մանուէլի մեկնելուն մասին, կը դրկէ իր բարեմաղթութիւնները Դյուսէէն, որպէսզի բարով կատարէ իր ճամբորդութիւնը դէպի Վենետիկ¹⁰³ :

3.— Հ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԴԻ ՀԻԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Պաշտօնավի Հայերու կողմէ տրուած «Վկայագիր»ին համաձայն, Հ. Մանուէլի կրթական եւ քարոզչական առաքելութեան յաջորդած են հիւանդութեան անկուսեցող տարիներ, որոնց ընթացքին Հ. Մանուէլ չէ կրցած պէտք եղածին պէս օգտակար ըլլալ ժողովուրդին¹⁰⁴ :

Ոչ միայն վերջին տարիներուն, այլ նախորդ տարիներուն արդէն ենթակայ էր Հ. Մանուէլ կարգ մը սովորութիւններու, որոնց համբերութեամբ կը ստանէր : 1730ի Օգոստոսին, առաքելութեան երկրորդ տարին այնքան կը սովորանայ՝ որ չի կրնար յիշել անցեալին մատուցած պատարագներու թիւը¹⁰⁵ : Նոյն տարւոյն Օգոստոսէն մինչեւ Հոկտեմբեր՝ տառապած էր բարձր ջերմով եւ զօրակոր հազով¹⁰⁶ : Յաջորդ տարին դարձեալ սովորանալով՝ անկարող կ'ըլլայ սրտաբազելով¹⁰⁷ :

Տէր Մինաս Պարոնեան տեսնելով Հ. Մանուէլի վիճակը, կը կարեկցի ծերունիին վրայ¹⁰⁸ : Նոյնպէս Պր. Պետրոս Բէշեան կը դրէ Մխիթար Աբբազօր թէ «որպէս գիտէ Յարգելութիւնդ որ այժմ ծերութեան ժամանակ հասիր էր, նայ դժերոց բնութիւն (ունի)»¹⁰⁹ :

1733 տարւոյն առաջին ամիսներուն կը ակախ տառապիլ կողորդի ցաւով, որ վ'անուանէ «խոչտկացաւ»¹¹⁰, ու Մխիթար Աբբազօրմէ կը խնդրէ «հէպլ»¹¹¹, որոնք կ'օգնեն ընտթեան, այնպէս որ Բէշեան կը դրէ Մխիթար Աբբազօր. «Վեր. Վ. Մանուէլն, Աստուծոյ դուհ, որ առողջ է, եւ կու ողջունէ տղերսարգելութիւնտ»¹¹² : Սակայն երկար

103. Տէր Նիկողոս Աղոբեան՝ Կերլայէն, առ Հ. Մանուէլ՝ Պաշտօնով, 1735 Օգոստոս 14 :

104. Տես Մանօթ. Թիւ 31 :

105. Հ. Մանուէլ՝ Պաշտօնովէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1730 Սեպտ. 11, Նոյեմբ. 7, 18, եւ 1731 Ապրիլ 1 :

106. Հ. Մանուէլ՝ Պաշտօնովէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1730 Հոկտ. 18 եւ Նոյմ. 19 :

107. Հ. Մանուէլ՝ Պաշտօնովէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1731 Ապրիլ 1 :

108. Հ. Մանուէլ՝ Պաշտօնովէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1732 Մայիս 1 :

109. Պետրոս Բէշեան՝ Պաշտօնովէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1733 Յուլի 18 :

110. Հ. Մանուէլ՝ Պաշտօնովէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1733 Մարտ 12 :

111. Տես Մանօթ. Թիւ 87 :

112. Հ. Մանուէլ՝ Պաշտօնովէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1734 Յունիս 22 :

չի տեսեր առողջական վիճակը, ու երբ կը պատրաստուէի, 1734 տարւոյն Օդոստոսին՝ վիեննա երթալու, յանկարծակի աշնպիսի կերպով կը հիւանդանայ՝ որ նոյն խակ կ'ընդունի հիւանդանոցն օծումի իւրը¹¹³ :

Այնուհետեւ Հ. Մանուէլ կատարեալ վերադով չի վերադառներ առողջական սիւնակը: 1735ի Փետրուար ամսուն կը դրէ. «եհաս ի վերայ իմ միայն չորս անգամ ջերմախտ ցաւ, եւ յետ նորա հեհաս ի վերայ իմ հիւանդութիւն փէպրէ մալիմէօ կոչեցեալն, եւ այնպէս հարգիս ի դետնի, զի 14 օր ոչ կերի բնաւ եւ ոչինչ. եւ այնպէս նիհարեցոյց զիս, որ ոչ կարէի զմարդ սը ճանաչել, մինչ զի տեսողը բնաւ չի յորդե եւ ի լաց կարցեալ գլային, եւ յոյժ երկնչէին մեռանելն իմ...: Մինչեւ ցարժմ ծուկնը իմ գոգըրջին եւ սոսմոքաւ աւերեալ՝ զվերակուրս ոչ կարեմ մարսեք»¹¹⁴: Գիտակից իր վիճակին ծանրութեան, ըարժութիւնը կ'ոսնենայ տեղեկացներու Միխիթարի ամէն մանրամասնութիւն: Սեպտեմբերին (1735) կը դրէ. «սոյժմ եւս ի մէջ ջերմութեան կամ, որ այնքան քառեց զարիւնս իմ՝ որ ոչ վարեմ շրջիլ, եւ ի Օդոստոսի, չորս օր ջերմ քաշելոյս յետն, փէպրէ մալիմէօյի մէջ անկայ, զոր ոչ կարէի զոք ճանաչել, եւ երկու անձինք հազիւ շրջէին զիս ի եաթախս (անկողին)»¹¹⁵:

Հ. Մանուէլ կը թուարկէ իր հիւանդութեան թիւն ու տեսակները. «յոյժ տկար եմ եւ ի մէջ մեծի երկիւղի մահուան... հիւանդութիւնս չորս հինգ ցեղ հեղն ի վերայ իմ. նախ դերձամայ ջերմն, երկրորդ փէպրէ մալիմէօ, երրորդ բարտէ չոր հազ»¹¹⁶: Հակառակ իր բոլոր տկարութիւններուն, Հ. Մանուէլ երկու երեք երկար նամակներու կը ստորագրէ, որովհետեւ մեկնումի օրերը միշտ աւերի կը մօտենային: Հիւանդութեան մատին 22 Յունիս 1735ին կը գրէ. «նախ պատահեցաւ ինձ չորս հինգ անգամ սաստիկ ջերմախտ, որ խելքս տարաւ, ուժս թափեց, որ ոչ կարէի ի մէջ մահուի տառնալ: Յետ սորա քանի մի օր երկող զիս ջերմն՝ օշարակօք եւ քիմայով աւայ փեհրիզ կենալովաւ. նաեւ կամեցայ եւ ոչ կարացի ուտել եւս, եւ լմբունեցայ ի մէջ փէպրէ մալիմէօյի մինչեւ 21 օր, եւ այնքան նիհարացայ՝ որ տեսողքն ոչ կարէին ճանաչել զիս, եւ մինչեւ այժմ ի մէջ քեքցամայ կոչեցեալ ջերման եմ... բայց ոչ սաստիկ որպէս յառաջ»¹¹⁷:

Հիւանդութեան լուրը կը հասնի Թրանսիլվանիոյ Եպիսկոպոսին, որ զիտնարով թէ ան վենետիկ պիտի դառնայ, վերահարդ կու տայ յետաձգել մեկնումը¹¹⁸: Ներդրութեան եւ աղարուկեան օրերը կը տե-

113. Հ. Մանուէլ՝ Պաշխալովէն, առ Միխիթար Աբբայ՝ վենետիկ, 1734 Սեպտ. 11:

114. Հ. Մանուէլ՝ Պաշխալովէն, առ Միխիթար Աբբայ՝ վենետիկ, 1735 Փետր. 27:

115. Հ. Մանուէլ՝ Պաշխալովէն, առ Միխիթար Աբբայ՝ վենետիկ, 1735 Սեպտ. 20:

116. Հ. Մանուէլ՝ Պաշխալովէն, առ Միխիթար Աբբայ՝ վենետիկ, 1735 Մայիս 10:

117. Հ. Մանուէլ՝ Պաշխալովէն, առ Միխիթար Աբբայ՝ վենետիկ, 1735 Յունիս 22:

118. Տես Ծանօթ. Թիւ 103:

ւեն ամբողջ 1735 տարւոյն աշուեն ու յաջորդ ձմեռը, ու հաղիւ քիչ մը կը բարւոքի 1736ի Յունուար ամսուն: Ապաքինման շրջանին համար կը գրէ. «Քնեաւ ուժ ոչ ունիւմ, Ժուրիք իմ ուռցման կեսայ, հաղիւ կարեմ քայել...», ահա կատարեալ մէկ տարի բոլոր լինի՝ յորժամ Այսրիկ մտանեմք, յորմէ հետէ ակիղքն եղեւ հիւանդութեանա...: Ծաբալթն մին անգամ յորժամ սրատարազ անեմ, առանց զիս բռնել տալուն՝ մի սոստիճան վեր ոչ կարեմ փոխել տոտս, այլ գլորիւմ...»¹¹⁹: Հիւանդութեան այս դառն վիճակը թոյլ չէր տար որ կանոնաւոր վերապտի նշանակէր սրատարազներու թիւը, մանաւանդ որ «սրատարազար, զիմ հին տէֆտէրմ որ պահէի միշտ ի ներքոյ դարձիւ, դուրս կռնակ մալեգով լսթ կպւած, մկունք մտեալ, փ հիւանդութեանա, մինչեւ ի վէս կըծած են, ոչ ունելով զխապար, եւ հաղիւ վարխապիւմար հանի զթիւ սրատարազաց ի թուականէ 1729էն մինչեւ 1735»¹²⁰:

Մխիթար Աբբայ ուշադրութեամբ կարդալով Հ. Մանուէլի նամակները, եւ տեսնելով թէ որքան անձ փախաք ունէր վանք դառնալու, նամակներէն մէկուն մէջ այսպէս կը քաջալերէր իր ծներունի աշակերտը. «Ի յայնս գիրս քոյս ծանուցեալ էիր դառողութենէ թումմէ, նաեւ դշումանէ թումմէ այդի ի դարնան: Տէր աշոգեսցէ զի մի՛ նաեւ այս անգամ փախանեսցի եւ վերստին փ տկարութիւն ինչ անկանիցիս»¹²¹:

25 Փետրուար 1736 թուակիր նամակով Մխիթար Աբբայայ կը յայտնէր իր որոշ վայմքը Հ. Մանուէլին, հրաման տալով որ նոյն տարւոյն դարնան մեկնի Վենետիկ, անցնելով Վիեննայէն, ուր պիտի հանդիպէր Հ. Եղիա Մարտիրոսեանի¹²²: Մինչ այս Մխիթար կը սրէ Պատրիկ Տաւուտի, խնդրելով որ Հ. Մանուէլ Վիեննա հասնելուն՝

119. Հ. Մանուէլ՝ Պաշփալովէն, առ Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1736 Յունուար 30: 120. Անդ:

121. Մխիթար Աբբայ՝ Վենետիկէն, առ Հ. Մանուէլ՝ Պաշփալով, 1736 փետր. 25:

122. «Բազմաւ սիրով յայտ լիցի վերագրեցելոյդ, զի յետ որոյ աս զպատասխանի բողոք քոց գրեցի, գալլ նոր գիր ոչ ընկալայ ի քէն. եւ այժմ զայս գրեմ մանաւանդ վասն այսորիկ, զի լուայ ի բողոք Եղիա վարդապետին, թէ գրեալ իցէ քեզ՝ զի այդի գնայցես ի Պէժիւրատ, որպէս զի նմա ընկերացեալ, անոր գայցես, առ մեզ: Ծանիր՝ զի առյն կարի ընդդէմ է կամաց իմոց, եւ յոյժ կարեմ զալ վասն բազմաց պատճառաց. մանաւանդ զի նորա դառնալն է յոյժ ներքնդու նական: Ո՞ր գիտէ թէ ո՞րպէս լինի: Ուստի ըստ որում յուսամ թէ ոչ ես գնացեալ, եւ զայս մեծ անկարգութիւն ոչ առնես, գրեցի զայս զի զդուշանայցես եւ նմա պատասխանի զայս միայն գրեցես, այսինքն թէ ես ոչ կարեմ զալ այդի, այլ ուղղապէս ի վենա գնամ. եւ զայլս քան իմ մի՛ գրեցես: Եւ յորժամ չուեկոց լիցիս այդի, որպէս եւ յառաջին գիրս իմ գրեցի, զբարւոք վկայութիւն առցես ի ժողովրդենէն եւ յԱղաչայիցն, եւ այնպէս զայցես ի վենա: Եւ մինչ հասանիս ի վենա, մի՛ չուեսցես անտի մինչեւ գրեցես առ իս, եւ յինէն զպատասխանի ընկալցիս» (Մխիթար Աբբայ առ Հ. Մանուէլ, 1735 փետր. 26):

հայրաբար հաճի հախել վրան, յատկապէս Եթէ հիւանդագին ըլլայ, ստպա թէ ոչ ճամբան չարունակէ ուղղակի վենետիկ¹²³:

Հ. Մանուէլ հոգեւոր աիւրով կապուած իր ժողովուրդին, կը դըժ-
ուարէր ստլլու հրաժեշտի ողջոյնը, Կիւսնալով որ անոնք եւս փոխա-
դարձ կապուած են իրեն, ու ալիսի չուգէին թողոյլ զինքը որ հեռա-
նայ քաղաքէն¹²⁴: Հ. Մանուէլ Տէր Միմէտն Թորոսեանին հրաւերին
վրայ կ'այցելէ Ճուրճով, ուսկից դառնալով կը պատրաստուի վերջ-
նախան կեդրով մենկիւ¹²⁵ վենետիկ, յանձնելով պանծանակը Երկու
աջակից քահանաներուն, Տէր Մինաս խնկանոսեանի եւ Տէր Մանուէլ
Գրիգորեանի¹²⁶:

Մենկեկէ առաջ Ղ. Մանուէլ Միսիթար Աբրահօրմէ բերել կու տայ
կրկու շնորհակալութեան նամակ, առաջինը՝ «Կեդրալու Տէր Մինա-
սին, որպէս թէ նորին հաճութեամբ Եղեւ անայն իմ աստ, եւ սիրով
ընկալաւ զիս քի ներքոյ նախախնամութեան իւրոյ, զի աստ Երպէս
վիզիթաքօր եւ արհի տիւագնուս, եւ սիրաւառ ընդ աստ Եղեալ Ե-
պիսկոսոսի, եւ է ջատագով մերոյս Հասարակութեան»¹²⁷: Երկրորդ
նամակը՝ «աստ եղեալ իշխանացն, եւ Եթէ հնար լինէր ելանել ի յամ-
պիտնի, յետ քարի մնայ առնելոյս՝ ընթեռնուի զողջոյն իւրաքանչիւ-
րոյ, տիւեալ ի քահանայից, ի իշխանաց եւ ժողովուրդոց, եւ այս յոյժ
լաւ համարէի»¹²⁸: Այսպէս աւերի ստպաւորիչ արիտի ըլլար Հ. Մա-
նուէլի քաղաքէն բաժանումը:

Պաշտօնովի ժողովուրդը իմացած լըլլալով Ղ. Մանուէլի պատրաս-
տութիւնը՝ կը լեցուի յուզումով: Պիտի հեռանար մէկը՝ որ սիրով
էր ամէնուն հետ, հարուստին ու աղքատին եղած էր խնամակալ հայր:
Տէր Մինաս Թորոսեան ամպիտելով իր եւ ժողովուրդին զգացում-
ները զեղեցիկ նամակի մը մէջ՝ կ'ուղղէ Միսիթար Աբրահօր¹²⁹:

123. Ճիսի վասն Հայր Մանուէլին զոր ինչ դրեալ էիր, տեսցուք Եթէ Տէր յաջողեցէ
եւ տայցէ նմա զստղջուրիւն, որով լիցի բաւական չուեալ անտի եւ զալ այդր,
Եթէ կարիցէ կալ արդր՝ զմի եւ երկու շարթ եւ կամ աւելի, կարէ մնալ...
բայց թէ այլապէս իր ինչ դիպեցի, եւ ունիցի զհարկաւորութիւն ինչ շատով
չուելոյ՝ նոյնն ալ է, եւ կարէք յայնժամ վերահայել ա. իրն եւ ըստ այնմ
առնելը. (Միսիթար Աբրայ առ Պատրի Տաւութ՝ Վենետիկ, 1736 Մարտ 24):

124. Հ. Մանուէլ՝ Պաշտօնովին, առ Միսիթար Աբրայ՝ Վենետիկ, 1734 Փետր. 14:

125. Տես Եանօթ. Թիւ 114:

126. Տես Եանօթ. Թիւ 124:

127. Տես Եանօթ. Թիւ 125:

128. Անդ:

129. «Գերայրգելի, եւ բազմապատիւ տէր իմ տէր, եւ Հոգեւոր Հայր
Մատուցանեմ սիրով ողջոյն իբրու գրկախառն համբուրիւ, եւ աղաչեմ
'ի Տեաննէ կեցուցէն, որպէս զի տացէ գերայրգելութեան ձերում գերկար
վեանս, եւ զըստմ ժամանակս, 'ի պարծանս մերազնեաց, եւ 'ի ուրախու-
թիւն մեզ: Եւ միշտ ջատագով եմ շնորհագարդ կացութեան քում, թէ որպէս
ջան եղեալ վասն ցրուեալ շատին առեր հօրն մերոյ Լուսաւորչին, այդքան

Ոչ միայն Պաշտպանի՝ այլ նաև Կերպարի Հայերը ցոյց կու տան իրենց մեծարանքը եւ սէրը, նիւթական օժանդակութեամբ: Բաժանումին առիթով իւրաքանչիւր աղնուական, Տէր Մինաս Թորոսեանի յորդորին վրայ, երկուական ոսկի կը դնէ Հ. Մանուէլի քսակը, իրր երախտադիտութեան ցոյց¹³⁰:

Մինչ Հ. Մանուէլ կը ախտատուէր մեկնելու, ահա յանկարծ

աշխատանօք ժողովել զայդքան անձինս, առ 'ի ուսուցանել մեծադոյն ջանիւ, զի լինիցին ջատագով սրբոյ Մօր մերոյ եկեղեցւոյ ճշմարտութեանն: Նա՛ եւ աստ առաքեցեալ վերապատուելի Հայր Խմամանուէլին կենցաղավարութիւնն, եւ սէրն, որ առնէ ընդ ամենեանս, զի մերձ է վեց տարի, որ 'ի Պաշտպանին է, եւ ոչ ուրեք, կամ ուսմբ ձանձրութիւն տուեալ է: Եւ եղև, զի երկու, եւ իրեք անդամ հանդիպեցայ 'ի Պաշտպանին, եւ լուեալ եմ 'ի բերանոյ ամենայնից ժողովորդեանն 'ի մեծամեծաց, եւ 'ի փոքունց զգոհութիւնս Հայր Խմամանուէլին, թէ ուսուցանին, թէ 'ի Քրիստոնէական վարդապետութիւնն, թէ հիւսնուց տեսութիւնն: ոչ միայն 'ի դրունս իշխանաց, այլ առաւել 'ի դրունս աղքատաց, որպէս զԹած Հայր. եւ այժմ, որ կամի ելանել աստի, եւ դալ աղբ, ըստ հրամանի դեր. Յ. Զ. ամենեքեան տրտմեալ են, մանաւանդ աղքատքն: Բայց ոչ է այլ հնար, միայն զալոյ պիտոյ է, վասն սուրբ հնազանդութեանն: Եւ ըսգացեալ եկեղեց աստ 'ի կեռան խնդրեալ էի, թէ առաքեցէք աստ 'ի մեր քաղաքն զՀայր Խմամանուէլն, եւ եղև մինչ մերձեցաւ չուումն առ վանքն, եկն աստ առ մեզ, եւ ոչ թողի զնա մինչև մէկ ամիս, եւ ըստ կարեաց իմոց ցոյց խոու նմա զհնադոյն սէրն իմ: Նա եւ խորհութեամբ մեծաւ առաքեցաք զնա 'ի Պաշտպանին, զի անտի յետ Զատիկն Հայոց յարմար գնացօղ լինիցի դէպ 'ի Պէջն տարցեն զնա խաղաղութեամբ: Արդ՝ վերջացնելով զիսոս իմ, տամ, եւ ես իմ հոգւովս գովալուեթիւն վասն Հայր Խմամանուէլին, թէ է՛ միաժիտ, եւ խղճմտանատէր, եւ մարդասէր, եւ երկիւղած Աստուծոյ: Վասն որոյ, ահա ըստորագրեմ իմով ձեռնագրովն, զի լինիցի հաստատուն վիայուեթիւնն: Նա՛ եւ կ'ընեմ, զի տեսողացդ հաճոյ լիցի: Եւ այսու մնամ

(Տ. Կ.) Նուառ ծառայ տէր Մինաս Թորոսեան. եւ Բէշպանուս Հայոց քաղաքի. եւ ընդբոր Դրանչիլմանիան. արհիտիադօն եւ Բրդօնօղարիւս առաքելական:

Ի քաղաքն Հայոց

1735, Մարտի 30.

(Schiarimenti e Documenti, 1696-1768, Venezia, n. 127).

130. Էի կեռայ գնացի՝ տանելով ընդ իս զմանս ի դրեանց եւ վաճառեցի զբաղումս, բայց ոչ կարեմ գրով հասկացնել զմեծադոյն սէրն Տէր Մինաս (Թորոսեան) աւագիրիցուն՝ որ 'ի Կերպարն արար ինձ: Թարց իմոյ գիտութեան, գնացեալ է ի դատաստանատունն եւ խօսեցեալ է ընդ ծերոց թէ Ով Աղաչայք, այս պատուելի ծեր Հ. Մանուէլն, գիտէք ամէնքդ, որ վանքն պիտի որ դնայ, ուրեմն ամօթ է մեզ դատարկաձեռն առաքել: Եւ այլ բանիւք յորդորելով զնոսա, խոտացեալ են թէ քաղաքի հասարակի սնտիէն 10 ոսկի տամք, եւ ետուն: Յետ որոյ որպէս սովորութիւն է բնակից Աղաչայից տունն դնալ, Բարեւ մնայ Յետ որոյ որպէս սովորութիւն է բնակից Աղաչայից տունն դնալ, Բարեւ մնայ մի ըստ միովէ աստի են թէ՛ մեք աւա մի մի ոսկի վու շնորհեմք: Վերջապէս, ընդ ամէնն աւելի քան զԹէ ոսկի շնորհեցին, նոյն Տէր Մինասին երկու ոսկովն եւն. ք. (Հ. Մանուէլ առ Մխիթար Արքայայր 1735 Մարտի 20):

կը հասնի լուր՝ Թէ վախճանած է Մխիթար Աբրահամը¹³¹։ Այս ախալ դոյժը Հ. Մանուէլ առած էր Գրադովայի նոր հողաբարձու՝ Տէր Բարթողիմէոս Վլոդէն, որ իր կարգին լսած էր Մխիթին բնակող Յիսուսեաններու աշակերտէ մը, որ հաղորդակցութեան մէջ էր Վիննետիկ բնակող կրօնակիցի մը¹³²։ Հ. Մանուէլ չի հաւատար հասած լուրերուն, եւ իսկոյն կը գրէ նոյն ինքն Մխիթար Աբրահօր. «Գիր խնդրեմ, գիր խնդրեմ, խնդրոածովք աղաչեմ, աղաչեմ մի՛ դանց առնել, շուտով եւ փութով գրել»¹³³։ Ու ամառուան մը ընթացքին կը հասնի Մխիթարի պատասխանը, փարատելով ամէն տաքակորս¹³⁴։

12 Մայիս 1736ին Հ. Մանուէլ կը մեկնի Պաշփալովէն Վիննետի, խումբ մը հաւատացեալներու հետ, որոնք ուղղուած էին Վիննետայի մօտ դառնուող Մարիացի կոչուած Աստուածամօր ուխտատեղին։ Յուդամնալից Կ'ըլլայ Պաշփալովէն բաժանումը. «Ելի ի բեմն եւ գրարել մնայ առի, սկեսալ փ պատուելի քահանայից եւ յարգելի իշխանացն, Թէ այսքան ժամանակ է որ զիս իբրեւ զմի հայր հոգեւոր խնամք տարեալ են իմոյ Ժանրութեան. նաեւ առհասարակ Ժողովրդոցն եւս ըստ կարեաց իմոց գրարել մնայ արարի, որպէս Թէ արսուհանեւ համարիցին զիս ի կողմանէ իւրեանց՝ Թէ մեռեալ իցեմ... այսուհետեւ ոչ է հնար մեզ տեսանել զմիմեանս, բայց Թէ, եթէ կամիցի Տէր, ի վերինն դաւառ։ Եւ ընդ ատելա լաւինս՝ սկսան ի մեծէ մինչեւ ցփողունս արտասուել, նաեւ զիս շարժեցին ի յողբ։ Եւ սոյն օրս, ես վասն ցուցանելոյ զուխտ աղքատութեանս՝ ծանուցումն արարի ստելով։ Ահա ես զձեր փափաքն ըցուցանելոյ պատճառաւ՝ կեղանեմ արտաքս եւ քապալս կու բռնեմ, ամենայն ոք ըստ կարողութեան եւ ըստ կարեացն՝ ձգիցէք ի քապալսն։ Եւ արարի. եւ անկաւ ի քապալսն մասերք մուներք յանձանց՝ 12 մաճարի ու կէս»¹³⁵։

131. «Գերայարգեցելոյ Տեան Տեան Հօր մերում Աբրայի։ Յայտ լիցի զի ի Դեկտեմբերի Յին մէկ բողալից միգալից եւ խաւարմած լուր լիւայ, որ բոլորովին անձամբս յուշաթափեալ անկայ ի գետնի, Թաւալեալ սատ եւ անդ իբրեւ զխելաթափ, մինչ զի հագիւ լըջակայ եղեալս կանոնեցուցեալ են զիս, եւ ես բնաւ ոչ եմ իմացեալ. հաղիւ յետ ժամ ան կիսոյ՝ ջուր արակեալ յերեսս իմ՝ խելաբերեցայ որպէս զանասուն իմն, եւ այնպէս որ նորագոյն հիւանդութենէ կեցալ էի, զտկարութիւնս դարձեալ եկեալ պատեաց զիս եւ ոչ գիտեմ զվերջն Թէ որպէս գիպելոց է վասն իմ. մինչեւ Տէր տազէ, զի լուեալ գաղղղութենէ Աբրահօրն մերոյ քաղցրաբուենդի, դարձցի առդ իմ ի յարախութիւն»։ (Հ. Մանուէլ առ Մխիթար, 1735 Դեկտեմբեր 8)։

132. Անդ։

133. Անդ։

134. «Քաղմաւ սիրով յայտ լիցի քեզ, զի փ վաղուց հետէ զգիր ինչ ոչ ընկալայ ի քէն, բայց այն զիր միայն՝ յորում գրեալ էիր Թէ լուեալ իցեա զրօթալուր բան գինէն. եւ ես իսկոյն գրեցի քեզ յայնս առուրս, Թէ առտ է լուրդ այդ»։ (Մխիթար Աբրահամը առ Հ. Մանուէլ՝ Պաշփալով, 1736 Փետրուար 25)։

135. Հ. Մանուէլ՝ Պաշփալովէն, առ Մխիթար Աբրայ՝ Վենետիկ, 1736 Մայիս 1։

Հ. Մանուէլ Վիեննա կը հասնի Մայիս 25ին: Ճամբորդութեան ընթացքին մասնաւոր նեղութիւն չ'ունենար, բայց որովհետեւ նոր ապաքինած էր հիւանդութենէն՝ կը զգայ ծունկերու տկարութիւն, նեղուելով յատկապէս կառքի ցնցումներէն: Վիեննա հասնելուն՝ Հ. Մանուէլ կը գտնէ Միխիթար Աբբազօր նամակը, որու իսկոյն կը սրտատխառնէ, ուղելով գիտնալ թէ որքան ժամանակ պէտք էր մնալ քաղաքը. նամակը կը փակէ գրելով. «Եւ զոր ինչ հրամայիցես՝ առնելոց եմ անյապաղ»¹³⁶:

Շուրջ ամիս մը կը մնայ Վիեննա, կատարելով Միխիթար Աբբազօր յանձնարարութիւնները, այն է՝ կը դնէ քանի մը ածելի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի սրտիկներն եւ տպագրութեան համար ոսկեդոյն մեքան՝ յետ հարցնելու տեղւոյն մասնադէտներու կարծիքը: Հետը ունեցած Գիրք Առաքինութեանց եւ Գիրք Մովսէսեանց հատարները, Միխիթար Աբբազօր պատուէրին վրայ, կը նուիրէ զինքը հիւրասիրող Պատրիկ Տաւուտին, աւելի գէլըին ու թեթեւ կերպով կատարելու համար ճամբորդութեան վերջին հատուածը: Վիեննայի մէջ վերջին անգամ մըն ալ կը գրէ Միխիթար Աբբազօր՝ ըսելով. «Ոնդրեմ, ով Գերյարգելի, զի ընդ հասանել զորոյս, գրեացես առ իա եթէ հնար է... որպէս թէ հրաման չուտով ելանել աստի. Պատրիկ տեսանելով թէ ծունկը իմ չեն գեռ եւս հատարաւոր, ոչ կամի յղել զիս շուտով...: Թէպէտ նեղութիւն կրելոց եմ ի ճանապարհին ի արապայէն, բայց ահիրտ իմ այրեալ տոչորի վասն մօտակայ լինելոյս, եւ ոչ կարեմ հանդուրժել»¹³⁷:

13 Յուլիս 1736ին Հ. Մանուէլ Վրդ. կը հասնի Վենետիկ, փառելով իր Հիմնադրին՝ Միխիթար Աբբազօր պարանոցին, մոռնալով տարիներու յոգնութիւնը: Փոխադարձաբար Միխիթար գրկաբաց կ'ընդունի իր սիրելի աշակերտը, որ իր կեանքն ու առողջութիւնը նուիրած էր Աստուծոյ ժողովուրդին, այն է Հայ աղբիւն¹³⁸:

Պաշտօնովի ժողովուրդին պնդումին վրայ՝ Միխիթար Աբբայ վը տրիպուլի ճամբայ հանել նոր առաքելալ մը, յանձին Հ. Թէոդորոս Մետիաչիի, որ Ս. Ղազարէն կը մեկնի 1737ի Յունուար ամսուն, շարունակելու նոյն հովուական գործը, ջանալով քաշել իրմէ առաջ նոյն առաքելութիւնը կատարող վարտակաւոր եւ արբակենցալ՝ Հ. Մանուէլ Վրդ.: Սոսկալարեանի հետքերուն վրայէն:

(Շար. 3)

Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՖՈԿՈԼԵԱՆ

136. Հ. Մանուէլ՝ Վիեննայէն, առ Միխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1736 Մայիս 27-31:

137. Հ. Մանուէլ՝ Վիեննայէն, առ Միխիթար Աբբայ՝ Վենետիկ, 1736 Յունիս 23:

138. Հ. Մանուէլ կեանքը կը շարունակէ Ս. Ղազարի մէջ, միշտ հիւանդագին, ու կը վախճանի 22 Մարտ 1749ին:

Résumé

DEUXIÈME PÉRIODE (1729-1736) DE LA MISSION MEKHITARISTE EN TRANSYLVANIE

P. GHOUKAS FOGOLIAN

Le Père Manuel Khoubiarian retourna à Bachfalov, sur l'implantation des Arméniens de Transylvanie et y resta près de huit ans (1729-1736).

Sur place, il se consacra à sa mission éducative en ouvrant tour à tour des collèges de garçons et de filles. Le Père Manuel connut rapidement un grand succès.

Mais en raison de sa santé précaire et surtout à cause du déperissement du commerce de la ville, les collèges de Bachfalov traversèrent une fâcheuse période où ils durent réduire leurs activités.

Ter Stépanos Rochka Stépanian, après avoir réorganisé l'église de la ville de Guerla en la dotant de plusieurs institutions, entreprit la même chose à Bachfalov.

Le Père Manuel, en arrivant dans cette ville, trouva une terre fertile et aussi des fidèles disposés à écouter la Parole de Dieu.

Le doux caractère et l'abnégation d'apôtre du Père Manuel, furent la raison pour laquelle toute la population s'attacha chaleureusement à lui et prit en considération ses préceptes de pasteur.

Cependant, ni son âge ni son état de santé très délicat ne lui permirent de se consacrer totalement à l'édification spirituelle de ses ouailles.

Le Père Manuel Khoubiarian tomba gravement malade et fut contraint de regagner Venise.